

מאזני צדק – משפט שמים וארץ: עיון בדיני מידות ומשקלות

יצחק ברנד*

הקדמה

עיון בדיני מידות ומשקלות שבספרות חז"ל¹ מגלה דרישות קפדניות, חלקן פרפקציוניסטיות. ייחודן של דרישות אלו מתבלט על רקע ההשוואה שבין דיני אונאה לבין דיני מידות ומשקלות (פרק א). הקפדנות שבהן מתבארת, חלקית, באמצעות דימויו של הסוחר – המודד והשוקל – לדיין (פרק ב): הסוחר, המודד במידה ובמשורה – מחוייב שלא לעשות עוול במשפט. משקלו צריך שיהא במאזני צדק ובאבני צדק. עיון נוסף (בפרקים ג-ד) מלמד, שדימוי הדיין אינו אלא בבואה ארצית המשתקפת מתמונת המשפט השמימי. במרכז תמונה זו ניצבים מכשירי משפט של מעלה – מאזני הצדק וכלי המידה. המודד והשוקל נדרשים לשוות את משפט השמים לנגדם תמיד, בעת שימושם במכשירי משפט של מטה. עתה, עיוות המידה – מעבר למרמה ועוול – יש בו התרסה כלפי מעלה, כביכול כל המשקר במידה כאילו עובד עבודה זרה.

א. בין דיני אונאה לבין דיני מידות ומשקלות

1. הצד השווה שבהן

אדם מישראל מחוייב למסחר הוגן עם רעהו:

וכי תמכרו ומכרו לעמיתך או קנה מיד עמיתך אל תונו איש את אחיו... ולא תונו איש את עמיתו ויראת מאלהיך פי אני ידנד אלהיכם (ויקרא כה, יד-יז).
לא תעשו ענל במשפט במדה במשקל ובמשורה. מאזני צדק אבני צדק איפת צדק והיו צדק יהיה לכם אני ידנד אלהיכם (ויקרא יט, לה-לו).²

* המחלקה למשפטים, אוניברסיטת בר אילן.

¹ עיקרו של העיון – בספרות חז"ל. העיסוק במשפט השוואתי בא רק כשהדבר נדרש להבהיר או להבליט נקודות מסוימות שבהלכה החז"לית.

² הפעילות המסחרית בעבר היתה מבוססת בעיקר על מדידת נפח (מידות). שקילה (באמצעות משקלות) היתה תהליך מסובך שאינו שכית. במצרים בזמן הממלכה העתיקה והתיכונה (3000-1800 לפנה"ס) נעשה שימוש במשקלות ובמאזניים רק ע"י פקידי המלך הבכירים, ולצורך שקילת מתכות יקרות (כסף, זהב, ברזל) או חומרים יקרי ערך וסחורות מיוחדות כגון תבלינים ותרופות. בשווקים לא נדרשו מאזניים, משום שהעיסקאות היו של חליפין. על כן, בצירוי קברות מצריים עתיקים, המתעדים את חיי השוק, אין מוצאים עדות לקיומם של מאזניים. עדות כזו מצויה רק מאוחר יותר (950-1200 לפנה"ס). ראה: B. Kisch, *Scales and*

על פני הדברים, דומה שדיני אונאה, שמקורם בכתוב הראשון, ודיני מידות ומשקלות, המוסדרים בכתוב האחרון – דין אחד להם; והדעת נותנת: מה לי אם נוטל המוכר מן הלוקח מחיר מופקע עבור ממכרו, ומה לי אם מידותיו או משקלותיו של הסוחר חסרות, והוא נוטל עבור הסחורה שנמדת או נשקלת מחיר מלא – זו וזו אונאה היא!³

אכן, מקורות שונים מלמדים על זיקה שבין דיני מידות ומשקלות לבין דיני אונאה. כך, למשל, מפקפק הבבלי (ב"מ סא, ב) בצורך באיסור משקלות, שכן, לטעמו, איסור זה ניתן להילמד מאיסור אונאה (ולחלופין, מאיסור גניבה/גזל).⁴ התלמוד מניח, א"כ, שדין משקלות בכלל דיני אונאה. כמו כן, מצינו הלכה אחת, שבמשנה היא מופיעה בהקשרם של דיני אונאה, ובמדרשי ההלכה היא נדרשת בפרשת מידות ומשקלות.⁵ זאת ועוד: בספרות חז"ל מוגדר אי הדיוק במידה ובמשקל – כ'מרמה' או כ'גניבת דעת' (שהם סינונימים ל'אונאה').⁶

ראשונים הלכו בעקבותיה של ספרות חז"ל. לא ייפלא, על כן, שבטורים ובעקבותיו – בשולחן ערוך, מויינו דיני מידות ומשקלות תחת מערכת דיני האונאה.⁷

Weights, A Historical Outline, New York 1965, p. 10. ההוראה המקראית שלפנינו מתייחסת הן למידות והן למשקלות: בכותרת – 'במדה... ובמשורה' (מידות), 'במשקל' (משקלות), ובפרטיה – 'מאזני צדק אבני צדק' (משקלות) 'איפת צדק והין צדק' (מידות).³ רמז לדבר: פרשת מידות ומשקלות (שם) נסמכת לאיסור אונאת הגר (שם, לג). עיין ספורנו, שם: 'כי בהיות בכלל אונאה גם אונאת ממון, הזהיר מן האונאה הכללית לאזרח ולגר, והם מידות הלח והיבש ומשקלותם'. ראה עוד יחזקאל מה, ח-י: 'לְאָרְכָן יִהְיֶה לוֹ לְאַחֲזָה בְּיַשְׁרָאֵל וְלֹא יוֹנוּ עוֹד נְשִׂאֵי אֶת עַמִּי... מֵאֲזֵי צֶדֶק וְאֵיפֶת צֶדֶק וּבֵת צֶדֶק יִהְיֶה לָכֶם'.⁴ הרמב"ם כלל את איסור משקלות במערכת דיני גניבה, כנראה בהשראת סוגיה זו שבבבלי. ראה: מגיד משנה, גניבה ז, ב.

⁵ זוהי הלכת 'אין מערבין פירות בפירות': במשנה – מקומה בבבא מציעא ד, יא, ובמדרש ההלכה – בספרי דברים, מהד' פינקלשטיין, פיס' רצה, עמ' 314. בדומה לכך, ראה: בן-סירא השלם, פרק מב, ד-ה, מהד' מ"צ סגל, ירושלים תשנ"ז, עמ' רעט-רפ. כאן מוצגת חובת הדיוק במידה ובמשקל במסגרת קובץ הוראות שעניינם – אונאה: '[אך על אלה אל תבוש ואל תשא פנים וחטא...] ועל שחק מאזנים ופלס ועל תמהות איפה ואבן. על מקנה בין רב למעט ועל ממחיר [ממכר] תגר'. ראה עוד: ש' נאה, 'ממחה משקלות ומקנה מאזניים' – פרק מתוך מסכת מידות ומשקלות, תרביץ נט (תש"ן), עמ' 385-386.

⁶ תוספתא, בבא בתרא ה, י, מהד' ליברמן, עמ' 147: 'לא יעשה אדם מדה חסירה או מדה יתירה בתוך ביתו, מפני שמרמא בה אחרים'; מדרש רות רבה (עפ"י כ"י אוקספורד 164), מהד' מ"ב לרנר, עבודת ד"ר (חלק ב'), ירושלים תשל"א, פרשה א, ח (א), עמ' 34-35 (ובמקבילות: פסיקתא דרב כהנא, פסקא ג [זכור], ד, מהד' מנדלבוים, עמ' 42-43; מדרש תנחומא, מהד' בובר, כי תצא ח, דף כ, א): עבירת מידות ומשקלות – מזוהה כשקר וכמרמה; מדרש תנאים כה, טז, מהד' רד"צ הופמן, עמ' 169 (גניבת דעת): 'ומה ת"ל: כל עשה אלה? להזהיר על אלו ביותר שהן גונבין דעת הבריות' (והשווה: L. Finkelstein, 'Fragments of An Unknown Midrash (on Deuteronomy)', *HUCA* 12-13, 1937-1938, p. 557).

⁷ דיני מידות ומשקלות (סימן רלא) מופיעים במערכת של 'הלכות אונאה ומקח טעות' (סימנים רכו-רמ). מערכת זו סודרה ע"י ר' יעקב בן הרא"ש עצמו, כעדותו בהקדמתו לטור 'חשן משפט' (מהד' מכון ירושלים תשנ"ג): 'או אם היה בו אונאה, ושיעור אונאה ודיניה... ודין אחריות המקח בכל משפטי, ומוכר (בכ"י לונדון, British Museum 19973: 'במוכר') במדה ובמשקל, ושיעור המידות והמשקלות... וכפי שעולה מחלוקת הסימנים ש'בתחילת הספר' ('שלא לרמות במדה

בדומה לכך, בספר החינוך מוגדר האיסור לעוות מידות ומשקלות במונחים של 'אונאה'.⁸

2. לא הרי זה כזה

על אף הזיקה לדין אונאה, ישנן כמה מהלכות מידות ומשקלות, שקשה לבארן כנורמות של הגינות מסחרית גרידא, ומתבקש להן הסבר אחר. על ייחודן של הלכות אלו נעמוד להלן, הן על רקע דרישת ההגינות הכללית והן על רקע ההנגדה שבין הלכות מסויימות שבמידות ושבמשקלות לבין מקבילותיהן שבדיני אונאה. לצורך הזה נקראים המקורות שלהלן קריאה סינופטית (תיתכן, כמובן, קריאה אחרת הרואה את המקורות כחלוקים, ואם מי ששנה זו לא שנה זו – אין כאן ניגוד שבין תחומי הלכה אלא מחלוקת שבין החכמים באותו תחום עצמו).

I. איסור עשייה של מידות או משקלות חסרים

כבר נתחבטו אמוראים אחרונים (בבא מציעא סא, ב) בשאלת היחס שבין איסור גזל לבין דיני מידות ומשקלות:

אמ' ליה רב יימר לרב אשי: לאו דכת' רחמ' במשקלות – למה לי? אמ' ליה: לטומן משקלותיו במלח. הינו גזל! לעבור עליו משעת עשייה.⁹

רב יימר מתקשה בצורך באיסור משקלות, לאחר שכבר אסרה תורה גזל (או אונאה). הפתרון לקושי זה, אליבא דסתם התלמוד (ושמא אליבא דרב אשי), הוא שאיסור משקלות אינו מתמצה בשקילה חסרה או בנטילת ממון מן הקונה שלא כדין (כבגזל או אונאה). האיסור הוא בעצם הכנתם של מידות או משקלות חסרים ('לעבור עליו משעת

ובמשקל'), שאף היא נעשתה ע"י בעל הטורים עצמו (בהקדמה, שם: 'וראיתי עוד לעשות סימנים לכלול כל ענין במלות קצרות...'), לפי שיטתו הייחודית. ראה: א"א אורבך, 'מדרכי הקודיפיקציה – על ס' הטורים לר' יעקב ברבי אשר', *PAAJR* 46-47, 1980, חלק עברי, עמ' 7-8. באשר לכותרת 'הלכות אונאה ומקח טעות': כותרת זו מופיעה רק בחלק מכתבי היד של הטור. ראה, למשל: כ"י לונדון (בסי' רכה), *British Museum 27137*; כ"י ניו יורק ביהמ"ד לרבנים (JTS) Rab. 1118 (בשני כה"י הכותרת היא 'דיני אונאה'). לפיכך, קשה לקבוע אם הכותרת היא משל הטור, או שנוספה בידי מסדרים מאוחרים. השווה – לכותרות השו"ע – ר"ר מרגליות, 'דפוסים השולחן ערוך' הראשונים, רבי יוסף קארו – עיונים ומחקרים במשנת מרן בעל השולחן ערוך' (י' רפאל – עורך), ירושלים תשכ"ט, עמ' צה (עפ"י ר"ש מורפוגו, שו"ת שמש צדקה, או"ח כג, ונציא תק"ג: יש מן הכותרות שהוסיפו מסדרי הסימנים והמפתחות).

⁸ מצוה רנח – מצוות מידות ומשקלות – היא האזהרה 'שלא להונות במדת הלח והיבש, ולא במאזנים...'; ובהמשך, שם: 'והזהירנו התורה בכל אחד ואחד מדברים אלו בפרט לחומר הענין, ואע"פ שהכל נכלל בכלל לא תונו איש את עמיתו'. ראה ספר החינוך, מהד' מכון ירושלים תשמ"ח, עמ' רעב. ראה גם שם, שלז, עמ' תקכה: 'אבל המאנה במדתו של חפץ, בארכו ורחבו, בעוביו או במשקלו...!'

⁹ כך בכ"י המבורג 165, ובדומה לו בכה"י האחרים (מינכן 95, אסקוריאל I-G-3 ופירנצה 9-7). (II I)

עשייה'). איסור כזה נלמד כבר מדברי אמוראים ראשונים, והוא שנוי אף בברייתא (בבא בתרא פט, ב):¹⁰

אמ' רב יהודה אמ' רב: לא יעשה אדם מדה חסרה ויתירה בתוך ביתו, ואפלו עביט של מימי רגלים. תניא נמי הכי: לא יעשה אדם מדה חסרה ויתירה בתוך ביתו, ואפלו עביט של מימי רגלים; אבל עושה הוא סאה תרקב וחצי תרקב, קב וחצי קב, רובע וחצי רובע...¹¹

בכתבי יד אחרים¹² האיסור אינו בעשיית המידה, אלא בהשהייתה.¹³ כך בדברי רב, וכיוצא בהם בנוסח הברייתא:

¹⁰ הד מסויים לאיסור העשייה (וההשהיה) של מידה שאינה תקנית מצוי כבר בספרי דברים, מהד' פינקלשטיין, רצד, עמ' 312: 'רבי עקיבה אומר: מנין שאין עושים סלע פחות משקל ולא דינר פחות מטרפעיקא, תלמוד לומר: לא יהיה לך. רבי יוסי ברבי יהודה אומר: אם קיימת – הרי הוא בלא יהיה לך'.

נראה, שמחלוקת התנאים היא בשאלה אם האיסור הוא בעשייה או בקיום (השהיה). יסודה של המחלוקת בפרשנות הטרמין 'לא יהיה', שפעמים הוראתו פעילה (לא תעשה), ופעמים הוראתו סבילה (לא תקיים). ראה, למשל, בכורות לג, ב – לד, א (הוראה פעילה): 'ורבנן נמי, הכתיב כל מום לא יהיה בו! לגרמא הוא דאתי, דתניא: מום לא יהיה בו – אין לי אלא שלא יתן בו מום...!' (וראה רד"פ, פירוש ספרי דבי רב, מהד' מכוון לב שמח, ירושלים תש"ן, עמ' קעח); לעומת זאת, במכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דבחדש, פרשה ו, מהד' הורביץ-רבין, עמ' 223 (הוראה סבילה): 'לא יהיה לך אלהים אחרים. למה נאמר, לפי שנאמר לא תעשה לך פסל וכל תמונה, אין לי אלא שלא יעשה, העשוי כבר, מנין שלא יקיים, תלמוד לומר לא יהיה לך אלהים אחרים' (במקביל, ראה מכילתא דרשב"י כ, ג, מהד' אפשטיין-מלמד, עמ' 146: 'יכול לא יקיים... ת"ל לא יהיה. מה ת"ל לא יהיה לך מלמד שכל המקיים ע"ז לעצמו...'; מדרש תנאים, דברים ה, ז, עמ' 20: 'העשוי כבר מנין שלא יקיים, ת"ל לא יהיה לך').

לפי הנוסח שבספרי, שני התנאים דורשים כתוב אחד ('לא יהיה'). ברם, בהלכה קרובה שבתוספתא בבא בתרא ה, ז, מהד' ליברמן, עמ' 146, נובעת המחלוקת מדרשות של שני כתובים: 'ולא יהא נותן מדותיו ומשקלותיו במלח מפני שהן חסרין, שנ' כי תועבת ה' כל עושה אלה (איסור עשייה). ר' שמעון או' משום ר' עקיבא: הרי הוא או' מאזני צדק וגו' יהיה לכם' (איסור קיום). עיין: חסדי דוד, שם, ירושלים תשנ"ד, עמ' תיז (לא תעשו – משעת עשייה, לא יהיה לך – בשהיה).

לפרשנות אחרת למחלוקת התנאים, ראה רד"פ, שם, עמ' קעז. לפי הצעתו, לא נחלקו התנאים להלכה, ואף לר"ע חל איסור בין בעשייה ובין בקיום. מוסיף עליו ר' יוסי, שלבד מאיסור יש בכתוב גם קללה: המקיים מידה שאינה תקנית מתקלל בכך שלא יהיה לו' ממון (השווה ויקרא רבה טו, ז ומקבילותיו, להלן בהע' 139: 'אמר רבי לוי... קללות מקללות את בעליהן. לא יהיה לך בכיסך אבן ואבן גדולה וקטנה... – אם עשית כן, לא יהיה לך מה לישא ומה ליתן, ומה ליקח ומה למכור...').

¹¹ כך בכ"י המבורג, ובדומה לו בכ"י אסקוריאל. אף במקבילה לברייתא, בתוספתא (הנ"ל בהע' 6): 'לא יעשה אדם מדה חסירה או מדה יתירה בתוך ביתו...! ברם בספר הנר, בבא בתרא שם, כ"י הספריה הברייתא Or. 10013, מהד' פקס', לונדון 1961, דף 260 ע"א: 'תניא נמי בתוספתא לא ישהה...! ונראה שהעתיק עפ"י הנוסח שבתלמוד (של כה"י שבספרד?), כדרכו. ראה: ליברמן, תוכפ"ש, בבא בתרא שם, עמ' 393.

¹² בכ"י מינכן ובדומה בכ"י ותיקן 115 ובכ"י פריז 1337. ראה גם רמב"ם, ספר המצוות, לא תעשה, רעב; מדרש הגדול, דברים כה, טו, מהד' פיש, עמ' תקע ('תניא אסור לאדם שישהה...').

א' רב יהוד' א' רב: אסור לאד' שישה' מיד' חסיר' או יתיר' בתו' ביתו, ואפי' היא עבלי של מימי רגלי'.
תני' נמי הכי: לא ישה' אד' מד' חסיר' או יתיר' בתו' ביתו, ואפי' הי' עביט של מימי רגלי', אבל עוש' הו'...

איסור עשייתה או השהייתה של מידה שאינה מדוייקת חל, גם אם אין בכוונתו של העושה/המשהה למדוד באותה מידה, ואפילו הסבירות שימדדו בה אי פעם היא נמוכה ביותר; שהרי משנעשתה המידה עביט למי רגליים – סביר שאיש לא ימדוד בה דבר, בין לח ובין יבש.¹⁴

¹³ חילופי הנוסח שבין כה"י באים לביטוי גם בנוסחאות מוחלפות שבכתבי גאונים. בהלכות גדולות ב, מהד' הילדסהיימר, ירושלים תשמ"מ, עמ' 477: 'לא יעשה אדם מידה חסירה ויתירה בתוך ביתו...! כיו"ב, בתשובות גאונים החדשות, מהד' עמנואל, ירושלים תשנ"ה, סי' צט, עמ' 102 (תשובת רב האי גאון – ראה שם, עמ' 91). לעומת זאת, בהלכות פסוקות, כ"י אוקספורד הונטינגטון 501, מהד' שלוסברג, ורסאי 1886; ד"צ ירושלים תשכ"ז, עמ' 76: 'אסור לאדם שישהה מדה חסרה ויתירה בתוך ביתו...! (על כ"י אוקספורד, ראה: נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות עם תשלום הלכות פסוקות, ניו יורק וירושלים תשנ"ט, עמ' 71-74. בכ"י ששון 263, מהד' ד' ששון, ירושלים תשי"א, עמ' צט – קטע זה חסר). כיו"ב בשאילתות, קדושים, שאילתא קב [מהד' מירסקי, שאילתא קיט, עמ' רטו]: 'ואסיר לשהויי מתקלא רבה או זוטא בגו ביתיה דכתיב לא יהיה לך וגו' (הקבלות בין הלכות פסוקות לבין השאילתות שכיחות למדי. ראה: הלכות פסוקות, מהד' ששון, עמ' 24-25, והשווה: י' ברודי, לתולדות נוסח השאילתות, ניו-יורק ירושלים תשנ"ב, עמ' 107, הערה 9; ש' מורל, 'היחס בין השאילתות ובין ספר הלכות פסוקות', *HUCA* 43 (1972), pp. 266-258, והשווה: נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, ניו יורק וירושלים תשנ"ג, בעמ' 199-203 ובמיוחד בהערה 48).

¹⁴ יראים, ריה (דפוס ישן: רס), דפוס וילנא תרס"ב; ד"צ ירושלים, תשל"ג, דף צו, א-ב: 'אפילו להשהותו בביתך מדה מעוות, [אף] אם אינו רוצה למדוד בהן, הזהירה התורה...! (ובהמשך: 'שהרי הזהירה תורה עליה בלאו'); ספר המצוות לרמב"ם, לא תעשה, רעב: 'שהזהירו מהיות משקולות ומדות חסרות אצלנו בבתינו, ואע"פ שלא נשתמש בהם במקח וממכר'. פירוש זה של הראשונים מתחזק על רקע ההשוואה שבין הברייתא (ודברי רב יהודה בשם רב) לבין מקבילתה שבתוספתא (ראה לעיל הע' 6 והע' 9): בתוספתא – 'לא יעשה אדם מדה חסירה או מדה יתירה בתוך ביתו, מפני שמרמא בה אחרים'. לעומתה, בברייתא – 'מפני שמרמה בה אחרים' ליתא, ומאידך גיסא, נוסף: 'ואפילו [היא] עביט של מימי רגלים', כלומר: עפ"י הברייתא, אף אם אין חשש שירמה בה אחרים, שכן הוא עושה אותה עביט למי רגלים, מכל מקום, עשיית המידה (או שהייתה) – אסורה.

עם זאת, גאונים וראשונים אחרים נוקטים עמדה אחרת. לטעמם, אין העשייה או השהייה פסולים כשלעצמם. הפסול שבהם הוא ייעודם האפשרי, אף אם רחוק, למדידת מרמה. ראה שאילתות, שם: 'אפי' ייחדה עביט של מימי רגלים דמאיסא, ולא אתי למיכל בה, אפילו הכי זימנין דמיקרי וכייל בה'; הלכות פסוקות, מהד' שלוסברג, שם: 'אסור לאדם שישהה מדה חסרה ויתירה בתוך ביתו, ואפילו ייחדה לעביט של מימי רגלים שמאוסה, ואין באין למוד בה, ואע"פ שכן פעמים שמקרין ומודדין בה ואסור' (על ההקבלות שבין השאילתות לבין הלכות פסוקות, ראה לעיל בהע' 13): רשב"ם, בבא בתרא פט, ב ד"ה שישהה: 'זימנין דאתי למדוד, ומיהו קרא לא אזהר... אלא כשיתקנה לו על מנת למוד בהן, דאי לא תימא הכי מאי אצטריך ליה למימר'; שם, ד"ה ואפילו היא עביט: 'דאיכא למיחש פעמים שרוחצו ומעביר טינופו ומודד בו...! נראה, שאף רמב"ם, גניבה ז, ג, הלך בעקבות הגאונים, שכן כתב: 'ואפילו לעשות המדה עביט של מימי רגלים אסור, שאע"פ שאין

הווה אומר: האיסור שבעיוות מידה או משקל יתר על איסור גזל (ושמא אף על איסור אונאה). האיסורים האחרונים מכוונים למנוע פגיעה רכושית בזולת. לעומת זאת, החובה לקיים מידות מתוקנות עומדת כחובה כשלעצמה – החובה לדיוק וליושר וצדק.¹⁵ חובה זו עומדת, אף אם אין בקלקול המידה משום פגיעה בזולת או נטילת ממון שלא כדין.¹⁶

זה לוקח ומוכר בה, שמא יבא מי שאינו יודע שהיא חסרה וימדוד בה' (על היחס בין דברי הרמב"ם שבהלכות גניבה לבין אלו שבסו"מ"צ, עיין בכיוונים שונים: מנחת חינוך, רנח; אבן האזל, גנבה ז, ג; עינים למשפט, בבא בתרא פט, אות מ, ירושלים תשל"ו, עמ' לב).

עמדת ביניים נוקט ריטב"א, בבא בתרא שם, ד"ה אמר רב. לדעתו, מן התורה נאסרה רק השהייה על מנת למדוד. ברם, מדרבנן נאסרה כל השהייה שהיא, ולכך מכוונים דברי רב (והשווה חסדי דוד, תוספתא שם, ירושלים תשנ"ד, עמ' תיט-תכ).

אפשר שמחלוקת הראשונים שלעיל היא תולדה של חילופי הנוסח שבין הברייתא לבין התוספתא המקבילה לה (ראה בתחילת ההערה). באופן אחר, אפשר שמחלוקת הראשונים מושפעת בעקיפין ממחלוקתם של אמוראים – רב יהודה מסורא ורב יהודה (מנהרדעא/מפומבדיתא). לדעת הראשון (בבא בתרא פט, א): 'לא יהיה לך בביתך – מה טעם? משום איפה ואיפה, לא יהיה לך בכיסך – מה טעם? משום אבן ואבן...! כלומר: אם יהיה בביתך, קיים חשש שתמדוד איפה ואיפה או אבן ואבן. הווה אומר: לא נאסרה אלא השהייה על מנת למדוד. לעומת זאת, רב יהודה (בשם רב), אוסר עשייה או שהייה כשלעצמן, אף אם אין חשש שמא ימדוד (עביט של מי רגליים).

¹⁵ ב"ח, חו"מ, רלא: 'בשני דברים הזהיר הכתוב: באחד שיהו המידות והמשקלות ישרות ומצודקות, לא חסר קצת ולא יתר קצת... והשני שלא ירמה בהן...! כלומר: האזהרה על היושר והצדק עומדת בפני עצמה, גם בהעדר מרמה. על טיבה של אזהרה זו עמדו כמה אחרונים. ראה רי"ז גוסטמן, קונטרסי שעורים, מסכתא בבא מציעא, שיעור כה, ניו יורק תשכ"ו, דף צד, א: ההלכה הראשונה 'זהו דין דין שמעוול המשפט, שפוסק דין שאינו אמת לכך עובר משעת עשייה'. לעומת זאת, ההלכה השנייה 'זה אינו דין במשקלות מטעם דין, רק כגזל בעלמא'. ראה עוד שו"ת מהר"ם שיק, חו"מ, ל: 'והנה עיוות המידות והמשקלות כל העולם נצטוו בו וגם לגוי... בכלל איסור גזל. אמנם אע"ג דכל העולם נצטוו, מכל מקום נתעלו ישראל והחמיר עליהם הקב"ה שלא די שלא יעוותו, אלא אבן שלמה וצדק יהיה לך'; רא"ז מלצר, אבן האזל, גנבה ח, ז (הרמב"ם קובע את האיסור להטמין משקלותיו במלח בפרק ח, בנפרד מהלכות 'לא תעשו עוול' שמקומן בפרק ז, שכן לדעתו יש מצות עשה מיוחדת לדקדק במשקלות, אף שאינה עשיית עוול: מאזני צדק – צדק את המאזנים יפה); פירוש רש"ר הירש לתורה, ויקרא יט, לה-לו, ירושלים תשמ"ז, עמ' שמב: 'אין התורה אוסרת רק רמאות במדידה ובשקילה; שהרי כאמור, זו גניבה פשוטה; אלא עצם המידה והמדידה חשובות לה כעשיית משפט...! ראה עוד הע' 71-72 (דברות משה, הנ"ל בהע' 72).

באופן אחר, עיין ר"י ענגיל, גליוני הש"ס, בבא בתרא פט, ב ד"ה אר"י אמר רב. לפי הצעתו, רב עצמו אוסר, גם בהקשר אחר, השהייה של חפצים שאינם תקינים, ובאי תקינותם יש כדי להטעות: 'אולי הוא כהך דכתובות יט, א-ב דאסור לשהות שטר אמנה ופרוע וספר שאינו מוגה בתוך ביתו, משום אל 'תשכן באהליך עוולה'...! העוולה, לפי זה, אינה באונאת הרע, אלא בעצם החזקתו של חפץ לא תקין: שטר אמנה נעשה בהסכמתו של הצד השני, וספר שאינו מוגה נותר בביתו של בעל הספר, בינו לבינו.

¹⁶ בשני המצבים הבאים אין בעיוות המידה עוולה כעין אונאה (הטעיה הפוגעת בזולת – המצב הראשון) או עבירה כעין גזל (נטילת רכוש הזולת שלא כדין – המצב השני), ובכל זאת, עיוות כזה נאסר במסגרת דיני מידות ומשקלות:

(1) כאשר המוכר מוסיף על המידה, ומקיים בידו מידה יתירה – אם ימדוד בה, יש בכך כדי להיטיב עם הקונה, ובכל זאת הרי זה בכלל מעוול במידה. כך מפורש בברייתא ובתוספתא הנ"ל

II. מחילה

התוספתא (בבא מציעא ג, כב, ליברמן, עמ' 78) קובעת, שאונאה ניתנת למחילה במסגרת הסכם שבין הצדדים:¹⁷ '[ו]האומ' לחבירו על מנת שאין לך עלי אונאה – אין לו עליו אונאה'.¹⁸ לפיכך, אם נטל המוכר מחיר מופקע – המכירה תקפה, שהרי הקונה הסכים לכך.¹⁹ אמנם, בתלמוד (בבלי, בבא מציעא נא, ב) שנויה הלכה זו במחלוקת בין האמוראים, אולם רבא קובע שמחלוקת זו – מדומה. לדבריו, אין חולק שזכאי ורשאי²⁰

(לא יעשה/ישהה אדם מידה חסירה או יתירה בתוך ביתו), וכך ניתן לבאר את איסור הטמנת המשקלות במלח (ברייתא, בבא בתרא פט, ב: 'במשקל – שלא יטמין משקלותיו במלח'; רבא ורב אשי – בבא מציעא סא, ב). לדעת כמה ראשונים (רשב"ם, ב"ב שם, ד"ה במלח; אור זרוע, פסקי ב"מ שם, קסז; יד רמה, ב"ב שם, אות קמא) המלח מוסיף על המשקל, ובכל זאת אסור למוכר לעשות כן, 'אפ'י בענין שלטובה מתכוון, ואין בה דררת גזל כלל'. ראה: ר"י פערלא, סהמ"צ לרס"ג, ל"ת פ"ז – ט (דף קיב, 2-3). והשווה: רש"י, ב"מ שם, ד"ה לטומן משקלותיו (בלוקה) וריטב"א, שם, ד"ה שלא יטמין ('ולא נהירא, דהא במוכר איירי').

(2) עפ"י הברייתא (ב"מ שם; ב"ב שם) מוכר קרקע צריך להיזהר בעת המדידה שלא ימדוד במידות אורך שונות 'לשני לקוחות שלקחו קרקע בשותפות או לאחד משני אחין שחלקו' (רשב"ם, שם, ד"ה שלא ימדוד). בנסיבות אלו ישנה, אמנם, פגיעה בזולת, אולם אין המודד משתכר הימנה. עיין שדי חמד השלם, קונטרס הכללים, מערכת הגימ"ל, אות לה, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 7: 'אזהרה דמדידת קרקע אין לה שייכות בגזל, כי אין אזהרה על הבעל דבר אלא לאיש זר בין שני אחים והוא מודד להם... והפוסק הוא כמו אזהרת הטיית משפט שלא לחייב את הזכאי, דמילתא באנפי נפשה, היא ולא נגע באיסור גזל'.

¹⁷ תיתכן גם מחילה שלא במסגרת הסכם. התלמוד קובע, שהפקעת מחיר במידה (עד שתות) – אינה אונאה, שכן במידה זו מוחל אדם על אונאתו. ראה בבלי, בבא מציעא נ, א: 'פחות משתות לרבנן, לאלתר הויא מחילה או בכדי שיראה לתגר או לקרובו', וברמב"ם, מכירה יב, ג: 'שכל פחות משתות דרך הכל למחול בו'. לעומת זאת, אונאה יותר משתות מוגדרת כ'מחילה בטעות' (בבא מציעא סז, א, וכן שם סא, א: 'מה לאונאה שכן לא ידע ומחיל'), אלא אם הוסכם עליה, כדלקמן.

¹⁸ בכ"י וינה: 'אין לו עליו אונאה' – חסר, ומסתבר שהוא דילוג מחמת הדומות. ראה ליברמן, תוכפ"ש שם, עמ' 182, לשורה 72.

¹⁹ אביי (ב"מ נא, ב) תולה הלכה זו בדעת ר' יהודה, שניתן להתנות על מה שכתוב בתורה בדבר שבממון (תוספתא, קידושין ג, ח, ליברמן, עמ' 78). לפי זה, אין מדובר בתוספתא במחילה כי אם בעקירת דין אונאה. ברם, רבא (ב"מ שם) איננו מקבל את דעת אביי. לטעמו, הלכת התוספתא מבוססת על מחילה (ועל כן, יש לסייגה לשיעור אונאה ידוע ומוסכם – ראה להלן). כך גם נוקט סתם התלמוד, שם: 'אמר לך רב... אבל הכא – מי ידע דמחיל. ושמואל אמר... מי ימר דקא עקר מידי'.

אמנם, ליברמן, תוכפ"ש שם, גורס שאביי הוא המפרש כפשוטה של תוספתא, ברם, הקשר ההלכות שבתוספתא מטה דווקא לפירושו של רבא (הלכת 'על מנת' מופיעה בכריכה אחת עם הלכת 'הנושא ונותן באמונה', ובהלכה האחרונה אין לו עליו אונאה משום שהלוקח מוחל על פער המחירים). זאת ועוד: הראשונים, ברובם המכריע, הלכו בעקבות רבא וסתם התלמוד, וברי כי פירוש זה הוא, לפחות, פירוש התוספתא המקובל להלכה.

²⁰ הלגיטימיות של המחילה אינה רק חוזית-ממונית ובדיעבד (במובן זה שהסכם המחילה – תקף). היא גם דתית-איסורית ולכתחילה, כלומר: הסכם המחילה – מותר. לפי רבא, מותר למוכר להתנות על דין אונאה שבתורה, משום שרשאי הקונה למחול על ממונו (זכותו לקבל מחיר הוגן, עפ"י דיני אונאה). ראה: רש"י, ד"ה במפרש, ובהרחבה: ברכת שמואל, בבא מציעא, ס' מג, ניו

אדם למחול על אונאתו, כאשר מידת האונאה ידועה ומוסכמת ('במפרש'). המחלוקת קיימת רק במקרה שבו מידת האונאה אינה ידועה, והמוכר דורש מן הקונה מחילה גורפת שתחול על כל מחיר שייקבע ('בסתם'). אבחנה זו של רבא מפורשת בברייתא²¹ ונקבעה כהלכה.²²

בניגוד לאפשרות המחילה על מחיר מופקע, עיוות של מידות או משקלות – אינו ניתן למחילה:

היה מוכר לחבירו לגין וחצי לגין, רביעיות ושמיניות, וכשהוא בא עמו לחשבון לא יאמר לו: מלא לי את המדה הזאת, מחול לי את הקורטוב הזה...²³

'כלומר, הלוקח אומר למוכר אני יודע שהלגין שלי מחזיק לוג, וההבדל בין הלגין שלך והמדה שלך הוא מה שהוא, וכדי שיהא לי לגין מלא, או רביעית, או שמינית, מלא לי את הלגין, ומחול לי את הקורטוב הזה – אסור, מפני שהוא עושה את הלגין מדה, והיא יתרה קורטוב'.²⁴

מעתה, הלכת המחילה משמשת, אף היא, לצורך ההבחנה שבין אונאה לבין דיני מידות ומשקלות. בעוד האונאה נמחלת, מידות ומשקלות – אינן נמחלות.²⁵

יורק תשי"ד, עמ' מה-מו. ראה עוד: אוצר מפרשי התלמוד, בבא מציעא ג, ירושלים תשל"ח, עמ' רצו-רצז.

²¹ ב"מ, שם: 'במה דברים אמורים [שאין המחילה תקפה]? בסתם. אבל במפרש – מוכר שאמר ללוקח: חפץ זה שאני מוכר לך במאתים, יודע אני בו שאינו שוה אלא מנה, על מנת שאין לך עלי אונאה – אין לו עליו אונאה. וכן לוקח...! ספק אם ברייתא זו תנאית היא, ואפשר שעוצבה בעקבות דברי רבא. ראה תוספתא שם, כא והערות ליברמן, תוכפ"ש שם, בעמ' 82 (והברייתא שהביאו שם אינה הברייתא שלנו כאן). על התופעה הכללית ראה, למשל: ש"י פרידמן, 'הברייתות שבתלמוד הבבלי ויחסן לתוספתא', בתוך: ד' בויארין ואח' (עורכים), עטרה לחיים, מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 195.

²² ע"י רוב מכריע של הראשונים. עם זאת, מיעוטם של ראשונים מרחיק לכת וקובע, שאף מחילה גורפת ('בסתם') – מחילה היא, ואפילו אין יודע הנושא ונותן כמה מחל. ראה: ב"מ שם, תוספות, ד"ה במה דברים אמורים; יראים, קכז [רנט], הנ"ל בהע' 14, דף נג, א.

²³ תוספתא, בבא בתרא ה, ח ליברמן, עמ' 146.

²⁴ ש' ליברמן, תוכפ"ש, שם, עמ' 390 [31-32]. וראה מהר"ם שיק, חו"מ ל, המסיק מן התוספתא, 'דאינו מועיל מחילה בעיוות משקל ומדה...! ראה עוד רשב"ם, בבא בתרא פט, א ד"ה איפה שלמה וצדק (הראשון והשני), שאינו רשאי למחוק במקום שגודשים, אף אם מוחל (והא ליכא למימר דבלא מחיל מיירי ברייתא); נצי"ב, העמק שאלה, שאילתא קב, אות י, עמ' ריג: 'מידה משקל ומשורה, אע"ג דמחלי אסור...!'

²⁵ יש מן הראשונים הסבורים, שאף מידות ומשקלות ניתנות למחילה. לדבריהם, ההלכה התנאית מאפשרת למוכר, עפ"י הסכמת הקונה, למכור במידה מחוקה, במקום שבו הנהוג הוא למכור בגדושה. ראה להלן בסמוך (ובמיוחד בהערה הבאה). ראשונים אלה לא התייחסו להלכת התוספתא, וקשה לפרשה לדבריהם. גם פירושם להלכה התנאית הנ"ל – דחוק, ראה בהערה הבאה.

III. סטייה מנוהג מקובל

כפי שראינו לעיל, פער מחירים (אונאה) ניתן להתנאה וגבולותיו גמישים. לא כך במידות ובמשקלות. מדרשי ההלכה אוסרים על סטייה מן המנהג המקובל במידה או במשקל,²⁶ אע"פ שסטייה כזו אינה לחובתו של איש, ואפילו אם היא לטובתו:²⁷

- א. 1. מנין שאין מעיינים במקום שמכריעים ואין מכריעים במקום שמעיינים? תלמוד לומר: 'אבן שלימה'.
2. יכול אפילו אמר: 'הריני מעיין במקום שמכריעים לפחות לו מן הדמים', או 'להכריע במקום שמעיינים להוסיף לו על הדמים'? תלמוד לומר: 'וצדק יהיה לך'.
- ב. 1. מנין שלא יגדוש במקום שמוחקים, ולא ימחוק במקום שגודשים, תלמוד לומר: 'אבן שלימה'.

²⁶ בין הראשונים נחלקו הדעות, אם ניתן לשנות מנהגי השקילה והמדדה בהסכמתו של הקונה. ראה ר"ז אגאמתי, ספר הנר, הנ"ל בהערה 11, ב"ב פט, א (ובדומה באור זרוע, ב"ב שם, אות עא בשם רבנו ברוך היווני): 'תנו רבנן: מנין שאין מוחקין... לאו דאסור לעשות כן אם היה על תנאי, אלא כגון שקנה סתם... ויש אומ' אפילו בתנאי אסור לעשות כן...! בהמשך שם, מובאת הדעה הראשונה בשם 'רבי יוסף הלוי ז"ל' (ר"י מיגש): 'פיר' שלקה סתם ולא התנה עמו לא לגדוש ולא למחוק'. הדעה האחרונה היא דעת רשב"ם ואחרים, ראה לעיל הערה 24. נקטנו כאן כדעה האחרונה, משום שהיא המסתברת יותר, משני טעמים:

(א) הנסיבות במדרש ההלכה שלהלן, מדברות במי שאמר... הריני... על מנת... – אין שומעים לו' (בברייתא שבבבלי: 'אין שומעים לו' בשתי ההלכות – כך בכה"י אסקוריאלי, ותיקן, מינכן ופריז, למעט כ"י המבורג שם חסרה הלכת הכרע ועיון. ברם, במדרש תנאים ובספרי, המצויינים להלן – 'אין שומעים לו' רק בהלכה האחרונה). הנוסחה 'הריני... על מנת...' היא נוסחה חוזית מקובלת בין צדדים (ראה, למשל, תוספתא קידושין ג, ז, ליברמן, עמ' 288; שם ב"מ ז, ו, ליברמן, עמ' 99 ועוד), ודחוק להעמידה כדברים שבליבו של מוכר. הדוחק מתגבר מחמת הסיומת 'אין שומעים לו'. כשסיומת כזו נלווית לנוסחת 'אמר... הריני... על מנת', מסתבר שמשמעה כפשוטה: התנאי היוצא מפיו של אדם אינו נשמע, דהיינו, בטל. ראה, למשל: משנה בבא מציעא י, ה; סנהדרין ה, ד; ערכין ז, א; בבלי, יבמות עז, א ('אם קודם מעשה אמרה שומעין לו'), ועוד. אמנם, פעמים שסיומת כזו עומדת כנגד רצונו השותק של אדם, ו'אין שומעים לו', משמעו, אין מציינים לרצונו. ראה, למשל: משנה סנהדרין ב, ב; תוספתא פסחא ג (כ"ע ב), יג, ליברמן, עמ' 154; שם שקלים ב, יב, ליברמן, עמ' 209, ועוד. ברם, בכל מקום יש לפרש את הסיומת עפ"י ההקשר שבו היא מופיעה.

(ב) מהדעה הראשונה עולה, שמידות ומשקלות ניתנות למחילה. דעה זו נתקשה לפרש את הלכת התוספתא הנ"ל (ראה שו"ת מהר"ם שיק, חו"מ ל, ד"ה ועדיין: 'וכ' המג"א בשם המרדכי... מבואר דמועיל מחילה, וקשיא מהתוספתא').

²⁷ אמנם, רשב"ם (שם) גורס שסטייה ממנהג מקובל, אף שאינה לחובתו של איש במקרה המסויים, יש בה כדי לפגוע באחרים באופן מערכת: 'שצריך שיהא האיפה שלימה, שלא יבא לידי רמאות, דאם עושין כן, שמא יראו אותן אחרים ויאמרו כך המנהג, וירמה הלוקח את המוכר או המוכר את הלוקח'. ובהמשך: 'דאף זה יכול לבא לידי רמאות, דאיכא דחוי במדידה, ולא ידע לא בפחת ולא בתוספת'. עם זאת, אין דבריו של רשב"ם מכוונים לאמור במדרש ההלכה. המדרש אינו מזכיר, ולו ברמז, את החשש לרמאות. הבסיס למדרש הוא דרישת שלמות המידות ודרישת הצדק – ראה להלן.

2. יכול אם אמר: 'הריני מוחק במקום שגודשים על מנת לפחות לו מן הדמים', או: 'הריני גודש במקום שמוחקים על מנת להוסיף לו על הדמים' שאין שומעים לו, תלמוד לומר: 'וצדק יהיה לך'.²⁸

לפנינו שתי הלכות שהן ארבע. מן הכתוב 'אבן שלימה' למדנו (1.א+1.ב) שאין לשנות מנהגי השקילה והמדידה המקובלים,²⁹ אף אם יש בשינוי כזה כדי להיטיב עם הקונה (כשמכרעים במקום שמעיינים וכשגודשים במקום שמוחקים). המשכו של הכתוב – 'וצדק יהיה לך' – מלמד (2.א+2.ב) שסטייה מן הנוהג אסורה, אף שהיא למראית עין בלבד. למעשה, אם הופחת המחיר בעקבות הפחתת המשקל (עיון במקום הכרע) או המידה (מחיקה במקום גדישה) – אין כאן מדידה או שקילה השונות מן המקובל. אעפ"כ, מדידה או שקילה כאלו אינן ראויות, שכן צריך שתהיינה כחוק, וכמשפט צדק – קבועות ושוות לכל.³⁰

²⁸ ספרי דברים, רצד, עמ' 313. ובמקביל במשנה, בבא בתרא ה, א ('מקום שנהגו... למחוק לא יגדוש, לגדוש לא ימחוק') ובברייתא שבבבלי שם פט, א ('מנין שאין מוחקין במקום שגודשין... ומנין שאם אמר הריני מוחק... וצדק יהיה לך...'); מדרש תנאים כה, טו, עמ' 169.
²⁹ מסתבר, ש'שלימה' מתפרשת בהוראת תמימה, מלאה. ראה, למשל, ספרא אמור פרשה י, פרק יב, מהד' וייס, דף ק, ד: 'אימתי הם תמימות? בזמן שמתחיל בערב'; ספרא בהר, פרשה ד, ד, דף קח, ד: 'שנה תמימה – י"ב חודש מיום ליום'; ספרי במדבר, לג, עמ' 39: 'תמים – להוציא את בעל מום'. לפי זה, 'אבן שלימה' מתפרש כך, שאין לגרוע או להוסיף על כלי המידה או על קו המשקל המקובל. ועיין רשב"ם, בבא בתרא, שם ד"ה ת"ל איפה שלמה: 'שצריך שיהא האיפה שלימה' (והשווה רשב"ם המובא בתוס' ישנים, כ"י גינזבורג 186, ירושלים תשנ"א: 'ובספרי יליף כולהו מ"צדק' וכן נראה בעיני, דמ"שלמה" לא ילפינן אלא שלא תהא חסרה, אבל מחוקה או גדושה – "שלימה" קרינן ביה').

³⁰ 'צדק' נדרש כאן בהוראתו האריסטוטלית 'החוק הקבוע; השווה לכל' (השווה: א"ש רוזנטל, 'על דרך הרוב', פרקים א, תשכ"ז-תשכ"ח, עמ' 189-191). ראה ר"ז אגאמתי, שם: 'ת"ל: "אבן שלימה וצדק", כלומר: מה שקיבלו הכל הוא הצדק; חידושי ר' ישמעאל בן חכמון, בבא בתרא פט, א, ד"ה גמרא, מהד' הרש"ר, ירושלים תשמ"ט: 'ימוד כמנהג שקבלו עליהם בעלי המדינה, שזה הוא הצדק' (והשווה רשב"ם, שם, ד"ה איפה שלמה וצדק [השני]: 'לטפויי אתא, "וצדק" – מכל מקום'); רי"מ הירשנזון בהגותיו לאור זרוע (הנ"ל בהערה 26, ירושלים תרמ"ז): 'אע"פ שאינו גזול, אבל עכ"פ אין המשקל צדק' (משמע, שדרישת הצדק מתייחסת למשקל כאובייקט!).
על 'צדק' בהוראת 'שווה לכל', ראה ספרא, קדושים, פרשה ב, פרק ד, דף פט, א: 'בצדק תשפוט עמיתך' – שלא יהיה אחד מדבר כל צורכו, ואחד אתה אומר לו קצר בדברך, שלא יהיה אחד עומד ואחד יושב' (ובמקביל תוספתא סנהדרין ו, ב, מהד' צוקרמנדל, עמ' 424). בעקבות הספרא, עיין רמב"ם, ספר המצוות, עשה קעז: 'שנצטוו הדיינים להשוות בין בעלי דינין... והוא אמרו יתעלה "בצדק תשפוט עמיתך"; רמב"ם, סנהדרין כא, א: 'אי זהו צדק המשפט? זו השוית שני בעלי דינין בכל דבר'.

'צדק' בהוראת 'החוק הקבוע' ראה במדבר רבה ב, ח: 'ולפועלי אתן צדק' – זה הקב"ה... לא צום לחנות דגלים, אלא כמצות אביהם צדק עמהם, שלא שינה הדבר'. ועיין רמב"ם, מורה הנבוכים ג, נג: '[מ]צדק, והוא היושר... להגיע כל בעל חק לחקו...! (עפ"י תרגום ר"ש ש'ן תיבון. והשווה מ' שוורץ, עמ' 669, ובדומה ר"י קאפח, תיב: 'צדק הוא לספק, לכל מי שיש לו זכות, את מה שמגיע לו').

IV. גבולות הסטייה

(1) פחות מכדי אונאה

בדיני אונאה (= הפקעת מחירים) שנינו: 'האונאה – ארבעה כסף מעשרים וארבעה כסף לסלע, שתות למקח'.³¹ מכאן נגזרה ההלכה הידועה (בבלי, בבא מציעא נ, ב), המעמידה את גבול האונאה³² על שתות (= שישית):³³

אמר רבא, הלכתא: פחות משתות – נקנה מקח, יותר על שתות – ביטול מקח. שתות – קנה ומחזיר אונאה.

בשונה מן ההלכה האחרונה קובע רבא עצמו כי מידות ומשקלות שחסרות, ואפילו פחות משתות – המקח בטל. הבבלי עצמו (בבא בתרא ז, א) מצביע על המתח שבין שתי ההלכות:

(א) אמר שמואל: אין מוסיפין על המדות יותר משתות...
 (ב) מאי טעמא? אילימא משום אפקועי תרעא, שתות נמי לא! אלא משום אונאה דלא ליהוי ביטול מקח,³⁴
 (ג) והאמר רבא: כל דבר שבמדה ושבמשקל ושבמנין – אפילו פחות מכדי אונאה חוזר!...

לדעת שמואל (א), כאשר משנים תקנים של מידות, יש להקפיד על כך שהפער שבין המידות החדשות לאלו הישנות לא יעלה על שתות. לכאורה, ניתן היה לקשור את טעמה של הלכה זו להלכות אונאה: פער מידות העולה על שתות, עלול לגרום לאונאה, ובעקבותיה – לביטול המקח (ב). לפיכך, כדי שלא להכשיל עיסקאות ראוי לשמור על

³¹ בבא מציעא ד, ג; ספרא בהר, פרשה ג (ה), מהד' וייס, דף קז, ג.

³² נחלקו הדעות בין ראשונים באשר לטיב הגבול. יש האומרים שזהו גבול הלגיטימיות של הפקעת המחירים, ואונאה פחות משתות – מותרת. כך בספר החינוך, שלו: 'בפחות משתות התירו זכרונום לברכה להשתכר לתגר מפני תיקון הישוב, שימצאו בני אדם צרכיהם מוכנים בכל מקום' (וראה, לאחרונה, ב' פורת, דין אונאת מחיר – יסודותיו, עקרונותיו וערכיו, בתוך: כתר – מחקרים בכלכלה ומשפט על-פי ההלכה, קדומים תשס"ד, עמ' 495-496). לעומתו, רמב"ן, ויקרא כה, יד-טו, גורס שזהו גבול אי החוקיות המאפשר תקפותו של מכר (ברם, גם אונאה פחות משתות – אסורה): 'אע"פ שהוא אסור להונות כן לדעת, אבל אין דרך בני אדם לבטל ממכרם מפני אונאה מועטת כזו' (הרא"ש בפסקיו, בבא מציעא פרק ד, כ, מתלבט בדבר [ובעקבותיו: טור, חו"מ רכז, ושו"ע שם, ו]: 'ויראה, דבכל שאר דברים, אפי' פחות משתות אסור לאנות את חבריו אם יש בו שוה פרוטה, כיון שידוע שאין מקחו שוה כל כך... או שמא, כיון דדרך מקח וממכר בכך... הלכך, עד שתות הוי בכלל דמי מקח, ואין כאן שם אונאה כלל, וצ"ע. וירא שמים יצא ידי כולם').

³³ נחלקו אמוראים (ב"מ מט, ב) אם יש לחשב את השתות ביחס לשווי הממכר או ביחס לתמורה בפועל. לבחינת דרכי החישוב השונות של האונאה, ראה, לאחרונה: ב"צ רוזנפלד וי"מ מגירב, 'איזוהי אונאה, לשאלת שתות האונאה וחישובה בהלכות התנאים', דיני ישראל כב, תשס"ג, עמ' 151 ואילך. להלכה, נקבע החישוב עפ"י שתי האפשרויות, איזו מהן שהיא לטובת הנפגע (רמב"ם, מכירה יב, ב; שו"ע, חו"מ רכז, ב).

³⁴ בכ"י אסקוריאל ובכ"י פריז 1337, נוסף כאן: '[אי הכי] אפילו פחות משתות נמי לא, דהא אמר רבא...; יד רמה, קמה: 'הכי אשכחן ליה להאי סוגיא במקצת נוסחי'.

שינוי תקנים בשיעור הפחות משתות!³⁵ בנקודה זו (ג), מצביע התלמוד על הפער במידת הסטייה התקנית בין דיני אונאה לבין דיני מידות ומשקלות: במידות ניתן לחזור מן המקח גם בפחות משתות!³⁶ פער כזה שולל קישור בין הלכת שמואל, העוסקת במידות, לבין הלכות אונאה.

נמצאנו למדים, שגבולות הסטייה אותם קובע רבא – באונאה מחד גיסא, ובמידות מאידך גיסא – אינם תואמים. הגבול שבאונאה הוא השתות. לעומת זאת, הגבול שבדיני מידות ומשקלות מצומצם יותר, והוא אף פחות משתות.

מהו טיבו של ההבדל שבגבולות הסטייה שבין דיני מידות ומשקלות לבין דיני אונאה? נראה, שההבדל מהותי, והוא נובע מאופיין השונה של שתי מערכות הדינים. כך נבקש לטעון בהמשך (להלן, פרק ב'). עם זאת, ראשונים שנתנו דעתם על היחס שבין שתי הלכותיו של רבא, ובינן לבין הלכות מידה ומשקל אחרות, נטו לראות את ההבדל הנ"ל כמקרי.³⁷ לפי תפיסתם, טעות שבמידה ושבמשקל היא, למעשה, אונאה. ברם, לא הרי אונאת מחיר ('בדמים') כהרי אונאת מידה, ולשני צדדים: מחד גיסא, אונאת מחיר חמורה יותר משום שיסודה בטעות הנוגעת ב'עיקר המכר' – הערכת כדאיות העיסקה. קשה לקיים עיסקה המבוססת על טעות כזו. לעומתה, אונאת מידה היא טעות בביצוע העיסקה. טעות כזו ניתנת לתיקון ע"י ביצוע משלים. מאידך גיסא, אונאת מידה חמורה יותר, שכן היא טעות שבעובדה וכל מדידה או שקילה לא תקניים

³⁵ רשב"ם, שם, ד"ה אלא: 'להכי אין מוסיפין יותר משתות, משום דאותו מכר דהוי עכשיו אונאה, אין שניהם חוזרין כשאין מוסיפין אלא שתות. [ברם], ליהוי ביטול מקח אם נוסף יתר על שתות, ולא נכון לעשות תקנה שיבטלו על ידה המכירות'.

³⁶ ראה ספר החינוך, שלז: 'ותדע שכל עניני האונאה נאמרו בשיווי החפץ... אבל המאנה במדתו של חפץ, בארכו ורחבו, בעוביו או במשקלו, ואפילו בדבר מועט – חוזר, והיינו דאמר רבא בגמרא: כל דבר שבמדה ושבמשקל ושבמנין אפילו פחות מכדי אונאה חוזר'. וכדרכו, בעקבות הרמב"ם, מכירה טו, א: 'המוכר לחבירו במדה במשקל או במנין וטעה בכל שהוא – חוזר לעולם, שאין הוניה אלא בדמים אבל בחשבון חוזר'. עם זאת, לא נתברר בדברי רבא מהו 'חוזר'. בין הראשונים נחלקו על כך הדעות: יש הסבורים שהמקח חוזר (= בטל), ויש הסבורים, שהמקח קיים וההפרש חוזר. ראה על כך, בהרחבה, בנספח א'.

³⁷ דומה, ששאלת טיבו של ההבדל – מהותי או מקרי – שנויה במחלוקת בין רמב"ם לבין רב"ד. הרמב"ם, גניבה ז, ה, פוסק: 'ואם לא חסרה [הסלע] אלא פחות משתות – יקיים לשאת ולתת בה אבל לא למשקל, שכל פחות משתות מוחלין בו רוב האדם במשא ובמתן'. הרמב"ם סבור ש'משא ומתן' ו'משקל' מוסדרים ע"י שתי מערכות דינים הנבדלות ביניהן מהותית. 'משא ומתן' נידון בדיני אונאה, ועל כן גבול הסטייה שלו הוא שתות. נבדל ממנו 'משקל'. זה נידון בדיני מידות ומשקלות, שגבול הסטייה שלהם בכל שהוא (ראה להלן הערה 42). הרב"ד חולק על הרמב"ם, ולדעתו ההבדל שבין גבולות הסטייה הוא מקרי, ואלו דבריו שם: 'ואף במשא ומתן, אם נתנה בחזקת שלימה – הרי זה מקח טעות'. כלומר: ההבדל שבין 'משא ומתן' לבין 'משקל' תלוי בדעתם של הצדדים. 'משא ומתן' גבולותיו, בד"כ, דינמיים יותר, והם נקבעים באמצעות מפגש רצונות. 'משקל' מבוסס על יחידות מדידה אובייקטיביות, ולפיכך גבולותיו מדוייקים ותלויים בדבר שבעובדה, ולא בדעתם של צדדים. עם זאת, ייתכן שגם במשא ומתן יידרש דיוק, אם זוהי הסכמת הצדדים ('נתנה בחזקת שלמה'). בנסיבות כאלו, אי-דיוק, גם במשא ומתן, גורר בעקבותיו מקח טעות וביטול העיסקה (יש שפירשו, שלדעת רב"ד – בנסיבותיו – מדובר במעטפת נסיבתית של 'משא ומתן', הצופנת בחובה גדר 'משקל'. ראה: מחנה אפרים, הלכות מכירה, דיני אונאה, יז; אבן האזל, הלכות גניבה, שם. לדבריהם, ייתכן, שגם רב"ד סבור שההבדל שבין גבולות הסטייה איננו מקרי).

– הם עיוות או שקר. לעומתה, טעות מחיר היא טעות מנטלית בהערכת שווי, והערכות שווי שונות הנן סבירות, ואפילו הכרחיות, במסגרת דינמית של חיי שוק.³⁸

(2) כל שהוא – פחות משווה פרוטה

כאמור, הראשונים גוזרים את גבולותיה של אונאת מידה מנסיבותיה, ולא ממהותם של דיני מידות ומשקלות. אין בדבריהם של הראשונים הללו כדי לבאר הלכה נוספת, הקובעת את הגבול התחתון של סטייה ממידה או משקל. במדרש הלכה שבברייתא (בבא מציעא סא, ב; בבא בתרא פט, ב) דרשו:

תנו רבנן: לא תעשו עול במשפט במדה במשקל ובמשורה (ויקרא יט)...
ובמשורה – שלא ירתיח. והלא דברים קל וחומר: ומה משורה, שהיא אחד משלשים ושלושה³⁹ בלוג – הקפידה עליו תורה, קל וחומר להין, וחצי הין, ושלישית הין, ורביעית ההין, ולוג, וחצי לוג, ורביעית הלוג.

ה'משורה' המתוארת כאן ('אחד משלושים ושלושה בלוג') היא כלי מידה קטן לנוזלים, שתכולתו פחותה משני סמ"ק.⁴⁰ עפ"י הדרשה, אף שמדובר ביחידות מידה קטנות ביותר – חלה חובת דיוק על המודד. לפיכך, נאסר על המוכר להרתיח את הנוזל הנמדד, שכן ההרתחה יוצרת נפח מטעה (גדול יותר) בשעת המדידה.⁴¹ הואיל ומדובר במידות קטנות ביותר, למדו מכאן ראשונים שחובת דיוק במידות היא בכל שהוא,⁴² ואפילו אם מידת הסטייה אינה שוות-פרוטה.⁴³ הלכה זו קשה

³⁸ ראה בהרחבה בנספח א'.

³⁹ כך בכ"י אסקוריאל G-I-3 (ב"ב), המבורג 165 (ב"מ וב"ב), ותיקן 115 (ב"מ) ופריז 1337 (ב"ב). ברם, בכ"י אסקוריאל (ב"מ) ותיקן (ב"ב): משלושים וששה.

⁴⁰ והשווה ספרא קדושים, פרשה ג, פרק ח (ו), מהד' וייס, דף צב, א: 'ובמשורה – זו זיר הגדול, ויש אומר זו קוטית קטנה, ויש אומר זו המחוק'. 'משורה', האמורה כאן, מתארת כלי מידה שונים, בין ללח ובין ליבש ('מחוק' הוא כלי שמוחקים בו את מידת התבואה הגדושה. ראה: י"נ אפשטיין, 'מדקדוקי ירושלמי', תרביץ ה, תרצ"ד, עמ' 271), ולא דווקא כלי מידה קטנים (לדעת ר"ש משאנץ וראב"ד בפירושם לספרא, 'זיר הגדול' הוא 'מדה גדולה שהיא נוספת על שאר המדות'). אכן, 'קוטית הקטנה' הוא כלי קטן למדידת נוזלים (ולדעת ר"ש משאנץ, שם, לכך מכוונת הדרשה שבבבלי). ראה: S. Krauss, *Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud*, *Midrasch und Targum*, Zurich-New York 1987, p. 503. H.G. Liddell & R. Scott, *Greek-English Lexicon*, Oxford 1997, p. 898.

⁴¹ סמ"ג, לא תעשה, קנב, דפוס ונציה ש"ז, דף נח, א: 'שלא ירתיח – שלא ישפוך לתוך המדה במקום גבוה כדי שיעלה הקצף... ונראה כמלא'. והשווה רש"י, ב"מ סא, ב, ד"ה ירתיח (וכן ביצה כט, א ד"ה תנא, הוא כנס). אפשר, שיש לפרש 'לא ירתיח' – לאחר שמדד, שאם ירתיח נמצא שמכר מידה פחותה, לפי שהרתיחה ממעטת את המידה. השווה ריטב"א, עבודה זרה כט, ב (עפ"י ירושלמי, תרומות יא, א): 'אין מבשלין יין של תרומה מפני שממעטו ממדתו... וסימן לדבר משיעלה רתיחה על האור, ומאותה שעה מתמעט ממדתו'.

⁴² רמב"ם, גניבה ח, ז: 'ולא ירתיח במדת הלח בעת שמודד, ואפילו היתה המדה קטנה ביותר, שהרי התורה הקפידה על המדות בכל שהוא, שנ' 'ובמשורה', והיא מדה קטנה אחד משלושה ושלושים בלוג; ספר החינוך, רנח.

לפרשה בקטגוריות של אונאה, בין שהיא אונאת מידה קלה (בת-תיקון) ובין שהיא חמורה (טעות שבעובדה); מכל מקום, סטייה בפחות משווה פרוטה קשה להגדירה כטעות הדורשת תיקון עפ"י הלכות אונאה.⁴⁴ על כורחנו, עלינו לומר שדרישת הדיוק שבמידות היא ייחודית, ומקורה, כנראה, באופי החריג של דיני מידות ומשקלות.⁴⁵

V. אכיפה

באגורה היוונית היה מקובל הפיקוח על המחירים, ואף על המידות ועל המשקלות, על-ידי האגורנומוס.⁴⁶ הסביבה הארץ-ישראלית הכירה מוסד זה, ובכל זאת בחרה לצמצם אותו לתחום המידות והמשקלות בלבד.⁴⁷ כך אנו מוצאים במדרשי ההלכה התנאיים, ולאחר מכן בתוספתא ובתלמודים.

⁴³ יראים, ריח [רס], הנ"ל בהערה 14: 'וצריך להיזהר במידות אף אם לא יהיה שווה פרוטה בגרעון, שהרי הקפידה תורה במשורה שלא ירתיח' (וראה תועפות ראם, אות י, שם); ספר החינוך, שם: 'שאע"פ שבשאר גזילות לא הקפידה התורה אלא בפרוטה, בענין המידות הקפידה בכל שהוא'; טור חו"מ, רלא: 'לא יעשה בענין שתעלה הרתיחה, ותראה המדה כאילו היא מלאה, אפילו היא קטנה מאד, שאין ברתיחה שוה פרוטה...!'

בעלי התוספות אינם מקבלים עמדה זו, ולדעתם אין לאסור סטייה במידות ובמשקלות כשהיא פחותה משווה פרוטה. ראה תוס' ישנים, ב"מ, ד"ה שלא ירתיח, כ"י גינזבורג 186, ירושלים תשנ"א, עמ' פ: 'אי דליכא שוה פרוטה מאי איסורא איכא'; סמ"ג, הנ"ל בהערה 41: 'ולענין זה (של הרתיחה במשורה) יש בה שווה פרוטה כגון בדבר יקר' (ולשיטתו בהמשך, ש'המודד או השוקל חסר – גונב); תוס' רבנו פרץ, ב"מ שם, ד"ה ובמשורה; רא"ש (בתוספותיו ב"מ שם, ד"ה ומשורה, ובפסקיו – שם, סי' ד).

⁴⁴ הלכות אונאה מניחות שאדם מוחל לחברו על פערי מחיר הפחותים משתות, ועל כן אין חובה להחזיר אונאה בכגון זה (בבא מציעא נ, ב; רמב"ם, מכירה יב, ג). ראה לעיל בהע' 31. אף בדיני גזל, המקבילים במידה להלכות אונאה (ב"מ סא, א: 'הצד השוה שבהן שכן גזולו') וחמורים מהם – הגזול פחות משווה פרוטה אינו עובר על לאו דגזילה, ואינו חייב בהשבתה (רמב"ם גניבה א, א); הן משום שגזילה כזו נמחלת (רש"י סנהדרין נז, א ד"ה צערא; החינוך, קל), והן משום שאינה ממון (החינוך, רכט; מחנה אפרים, גזילה, סי' א).

⁴⁵ דרישת הדיוק החז"לית בולטת בייחודה גם על רקע ההשוואה – לדין הקדום מחד גיסא, ולמשפט הישראלי הנוהג כיום מאידך גיסא. ראה על כך בנספח ב'.

⁴⁶ בספרות חז"ל מופיע ה'אגורנומוס' בצורות (משובשות) שונות: 'אגראדמוס', 'אגראדמיס', 'איגרא נמין', 'אגראמוס' ועוד. על מופעיו של האגורנומוס בספרות חז"ל, ראה: A. Ben-David, *Talmudische Okonomie*, New York 1974, pp. 214-218; D. Sperber, 'On the Office of the Agoranomos in Roman Palestine', *ZDMG*; 127/2 (1977) pp. 227-243; D. Sperber, *The City in Roman Palestine*, Oxford 1998, pp. 32-35 לקורא האנונימי של המאמר על הפנייה זו); מ' בר, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, ת"א תש"ל, עמ' 123-125. לסקירה על תפקיד האגורנומוס בעיר היוונית, ראה: A.H.M. Jones, *The Greek City*, Oxford 1971, pp. 215-217; H.A. Thompson & R.E. Wycherley, *The Agora of Athens, The Athenian Agora XIV*, Princeton 1972, pp. 117-119; D.M. MacDowell, *The Law in Classical Athens*, London 1978, p. 157. למקורות נוספים, ראה: שפרבר, *The City*, עמ' 40, הע' 1. מדבריהם עולה שהאגורנומי שבאגורה היוונית היה מפקח גם על המחירים, ובין סמכויותיו היתה גם הסמכות להפחית מחיר מופקע. ראה: ג'ונס, עמ' 216; מקדוול, שם.

⁴⁷ ההלכה התנאית, לפי פשוטה, מניחה שאין כלל פיקוח על המחירים. עם זאת, יש מי שפירש (יד רמ"ה, בבא בתרא, קלב), שאין מעמידים אגורנומוס על השערים, כדי למנוע הוזלת מחירים (ואין

במדרשי ההלכה דרשו את חובות קיום הצדק והשלמות שבמידות ובמשקלות ('מאזני צדק אבני צדק איפת צדק והין צדק יהיה לכם' – ויקרא יט, לו; 'אבן שלמה וצדק יהיה לך' – דברים כה, טו) כחובות מינוי אגורנומוס.⁴⁸ מכאן הסיקו חכמים, שחובה זו אמורה רק באשר למידות ולמשקלות, שנתייחדו בחובות קיום הצדק.⁴⁹

יהיה לך – מלמד שמעמידין אגרא דמוס. אגראדמוס למדות ולא אגראדמוס לשערים.⁵⁰

מסתבר, שמדרשי הלכה אלו משקפים את הנוהג שהיה מקובל בא"י של תנאים. כך שנו בתוספתא (בבא מציעא ו, יד, ליברמן, עמ' 95):

איגראנמין היה בירושלם, ולא היו ממונין על השערים, אלא על המדות בלבד.

נוהג זה נמשך גם בראשית תקופת אמוראי א"י, ורב ביקש להעבירו לבבל, שלא לפי המקובל שם.⁵¹ עדות על כך מצינו בירושלמי (בבא בתרא ה, ה; דף טו, ב):

רב מנייה ריש גלותא אנגרמוס, והוה מחי על מכילתא ולא על שיעוריא.⁵²
חבשיה ריש גלותא. עאל רב קרנא גביה. אמר ליה: אנגרמוס שאמרו –

חוששים שהמחיר המזול נובע ממרמה שבמידה ובמשקל או מאיכות פגומה של הממכר). ברם, יש פיקוח שלא יופקעו מחירים.

⁴⁸ ספרא קדושים, פרשה ג, פרק ח (ח), מהד' וייס, דף צא, ב: 'יהיה לך <לכם?> – מנה לך אגרדמים על כן; ספרי דברים, רצד, עמ' 313: 'יהיה לך – מנה אגרנומוס על כן'.

⁴⁹ לשון המדרש, לפי פשוטה, אינה מחייבת קיומו של צדק ('צדק יהיה') בתחום השערים. עם זאת, ייתכן שדרישת הצדק חלה גם על שערים, אלא שאינה אכיפה. ראה ריטב"א בבא בתרא פט, א ד"ה ואין מעמידין אגרדמין (מהד' בלוי, ניו יורק תשי"ד): 'כי כל אדם יקח ממי שימכור לו בזול, ועוד: שאין כל התבואות שוות, וא"א לאגרדמים לתת שער חלוק לכל מוכר ומוכר'. ריטב"א גורס, שאין צורך לאכוף מחירים על-ידי פקחים, משום שכוחות השוק והתנהגותם הטבעית של הלקוחות הם שימנעו הפקעת מחירים. לחלופין, אכיפת השערים אינה אפשרית. מידות ומשקלות הן תקניות וקבועות, והפיקוח עליהן אפשרי. לעומתן, שערים משתנים עפ"י סוג הסחורה, העונה ועוד, והפיקוח עליהם איננו אפשרי.

⁵⁰ מדרש תנאים, דברים כה, טו, מהד' רד"צ הופמן, עמ' 169; בבא בתרא פט, א (עפ"י כ"י המבורג 165): 'תנו רבנן: יהיה לך – מיכן שמעמידין אגרדמים למדות, ואין מעמידין אגרדמים לשערים'. בדומה לכך גם בכ"י ותיקן 115 ובכ"י פריז 1337, אבל בכ"י אסקוריאל I-G-3: 'מלמד שמעמידין אגרדמים למדות. אגרדמים אמ' ר' שמעון בן לקיש מעמידין אגרדמים למדות ואין מעמידין אגרדמים לשערים'.

⁵¹ באימפריה הסאסנית אומצו מוסדות כלכליים שונים שהיו מקובלים בעולם היווני, וביניהם מוסד האגורנומוס. ראה: L. Jacobs, 'The Economic Conditions of the Jews in Babylon in Talmudic Times Compared with Palestine', *JSS* 2 (1957), p. 355; J. Neusner, *A History of the Jews in Babylonia*, vol. 2, Leiden; and n. 1, 2; M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford 1959, vol. 1, p. 451; *ibid.*, vol. 2, p. 1431, n. 250 (משקל שנמצא סמוך לעיר בבל, משנת 55-56 לפנה"ס, ועליו שמו של האגורנומוס המקומי).

למידות ולא לשיעורין! אמר ליה: והא תנית: אנגרמוס – למידות ולשיעורין! אמר ליה: פוק אמור לון: אנגרמוס שאמרו – למידות ולא לשיעורין. נפק ואמר לון: בר נש דתנה כבשה דאהינו חבשין ליה. [= תרגום: רב, מינהו ראש הגלות אנגרמוס,⁵³ והיה מכה⁵⁴ על המידות ולא על השיעורים. חבשו ראש הגלות. נכנס רב קרנא אצלו. אמר לו: אנגרמוס שאמרו למידות ולא לשיעורין! אמר לו: צא אמור להם: אנגרמוס שאמרו – למידות ולא לשיעורין. יצא ואמר להם: אדם ששנה גירומין והכרעות⁵⁵ – חובשין אותו?!]⁵⁶.

⁵² בירושלמי כ"י אסקוריאלי, להיפך: 'והוה ממחי על שיערייה ולא הוה ממחי מכלתא'. ומסתבר שנוסחה זו תוקנה עפ"י הבבלי. ראה הערת ליברמן, פירושו שם, עמ' 205 [שורה 64].
⁵³ על מינויו של רב לתפקיד זה ע"י ראש הגולה, ראה: י"א הלוי, דורות הראשונים א, פפד"מ תרס"ו; ד"צ ירושלים תשכ"ז, עמ' 110 (האוטונומיה היהודית בבבל); י' גפני, יהודי בבל בתקופת התלמוד, ירושלים תשנ"א, עמ' 102-103. על העימות בין רב לראש הגולה, ראה: בר, ראשות הגולה (הנ"ל בהערה 46), עמ' 124.

⁵⁴ פירשנו כאן, כמקובל, מחא=מכה, ובהוראה של אכיפת הדין. לעומת זאת, ראה: נאה, מידות ומשקלות (הנ"ל בהערה 5), עמ' 392, שאפשר שאין מדובר אלא במחא=בדק (בהשוואה למידות התקניות שביד האגורנומוס). באופן זה ראה גם: ד' טל-שיר, 'בין "תקל" ל"מתקל"', מגילות א, תשס"ג, עמ' 208.

⁵⁵ כך מציע ש' ליברמן בפירושו לירושלמי נזיקין כ"י אסקוריאלי, מהד' א"ש רוזנטל, תשמ"ד, עמ' 206 [שורות 66-67]: אדם ששנה גירומין והכרעות, והוא המומחה לעניין מידות ושיעורים, אותו אתם חובשים?! ברוח זו ראה גם: פני משה, שם, דף יח, א; גליון לדפוס קרוטושין, שם (בשם ר"י רייפמאן); מהר"א פולדא, שם. עם זאת, הוצעו גם פירושים אחרים. ראה, למשל, נ' בריל, 'הערות שונות', בית תלמוד, שנה ה (תרמ"ו), עמ' 147: איש הזהיר כל כך במידת היושר כרב (שאפילו אשכול של תמרי בוסר נחשב בעיניו בבואו למצות את שורת הדין – כתובות פ, א), אם אינו מוחה במפקיעי השערים אין לחובשו ולהכותו, שמן הסתם, מה שעשה ביושר עשה; מראה הפנים, שם: אדם ששונה הלכה בוסרית, שאינה עיקר – חובשים אותו! ליברמן, שם, שולל פירושים אלה ואחרים בחריפות.

⁵⁶ בבבלי, בבא בתרא פט, א מופיע מעשה דומה, בשינויים מסויימים: 'דבי נשיאה אוקימו אגרדמין בין למדות בין לשערים. א"ל שמואל לקרנא, פוק תני להו: מעמידין אגרדמין למדות, ואין מעמידין אגרדמין לשערים. נפק דרש להו: מעמידין אגרדמין בין למדות בין לשערים. א"ל: מה שמך? קרנא, תיפוק ליה קרנא בעיניה. נפקא ליה קרנא בעיניה. ואיהו כמאן סבר? כי הא דאמר רמי בר חמא א"ר יצחק: מעמידין אגרדמין בין למדות בין לשערים, מפני הרמאין! הדעה הרווחת היא שבבבלי ובירושלמי מוצגות שתי מסורות של מעשה אחד. ראה: בריל, עמ' 146-147 (המסורת שבירושלמי – עיקר). עם זאת, נחלקו הדעות באשר למקום המעשה. מ"ד יודילוביץ, חיי היהודים בזמן התלמוד – ספר נהרדעא, הוצאת מקור, ירושלים תשל"א, עמ' 84-85, גורס שמינויו של רב אירע בא"י (ראש הגולה=הנשיא), שכן בבבל לא היה קיים מוסד של אגורנומוס. אולם, בר, ראשות הגולה (הנ"ל בהערה 46), עמ' 125, דוחה זאת. לטענתו (שם, הערה 27), המוסד התקיים גם בפרתיה, בפרס הסאסנית וארצות מזרח אחרות, לרבות בבל (ראה לעיל בהע' 50). על כן, מסתבר שמעשה מינויו של רב אירע בבבל.

רב מפעיל את סמכותו כאגורנומוס, עפ"י הנהוג בא"י – למידות ולא לשערים.⁵⁷ אין דעתו של ראש הגלות שבבבל נוחה מדרכו של רב והוא מענישו וחובשו. הוויכוח שביניהם, תחילתו בענייני נוהג וסמכות, אולם הוא משתלשל וחוזר לאחור, לנוסח המקורות התנאיים המגדירים את תפקידיו של האגורנומוס.⁵⁸ נראה, שנוסח המקורות ברור, והוא כפי הופעתו במדרשי ההלכה ובתוספתא; אלא שבבבל נעשה נסיון לתאם בין הנוהג המקובל שם לבין נוסח המקורות התנאיים.⁵⁹

נמצא, שלפי ההלכה התנאית המקורית, הפיקוח והאכיפה מכוונים רק למידות ולמשקלות, ואינם מכוונים כלל לשערים. הלכת האכיפה מצביעה גם היא – כקודמותיה – על שונותם של דיני מידות ומשקלות מדיני אונאה. שורשיה של הלכת האכיפה מפנים שוב אל דרישת הצדק המובלטת במקראות המצווים על 'מאזני צדק', 'אבני צדק', 'איפת צדק' ו'אבן שלמה וצדק'.⁶⁰

⁵⁷ לדעת בר, ראשות הגולה, עמ' 124, בא"י בתקופה התנאית (להבדיל מן התקופה האמוראית – ראה, שם, הערה 24), האגורנומוס פיקח רק על המידות, בניגוד לבבל, שם היה מקובל גם פיקוח על המחירים. רב דבק בעמדה הארץ-ישראלית, ועל כן סירב לקבל את הנוהג הבבלי (ואף ניסה לתקנו בהשראת מדרשי ההלכה הארץ-ישראליים, ראה: בריל, הערות שונות, לעיל הערה 55, עמ' 146 בהערה).

⁵⁸ י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ס; ד"צ ירושלים תשכ"ד, עמ' 174: רב (בירושלמי; בבבלי – שמואל) גורס כמקורות התנאיים הכתובים (הברייתא שבבבלי, הספרא והספרי). לעומתו, קרנא דרכו לשנות ברייתות ולמוסרן בע"פ (מלנה"מ, עמ' 675) והוא שונה כריש גלותא 'בין למדות ובין לשערים' [בירושלמי אומר קרנא: 'והא תנית' וכוונתו שכך שונה הוא, ורב מורה לו לשנות בע"פ באופן אחר 'פוק אמור' (בבבלי: פוק תני)]. ראה עוד: ח' אלבק, מחקרים בברייתא ותוספתא ויחסן לתלמוד, ירושלים תש"ד, עמ' 43, הערה 3 (קרנא שנה את הברייתא בנוסח אחר מזה של שמואל). בניגוד לאפשטיין ולאבק הרואים את הוויכוח כמחלוקת שבנוסח, ליברמן, תוכפ"ש, ברא מציעא, עמ' 241, סבור שזו מחלוקת פרשנית בפירוש מדרש ההלכה: 'יהיה לך – מנה לך אנגרמוס על כך'. יש שפירשו 'על כך' – על מידות ומשקלות, המוזכרות בפסוק שלעיל; ויש שפירשו 'על כך' – אף על השערים.

⁵⁹ יד רמה, קלב: 'דהא דאמר ראמי בר חמא א"ר יצחק מעמידין אגרדמים בין למידות בין לשערים מפני הרמאין – ליתה, דהא מתניתא איפכא תניא' (לפיקך, הלכה כר"ש בן לקיש, שאין מעמידין אגרדמין לשערים); א"א אורבך, ההלכה מקורותיה והתפתחותה, ת"א 1996, עמ' 161-162 ועמ' 296, הערה 42: 'רק בדור ראשון בבבל (קרנא) אנו שומעים על נסיון למנות אגורנומוסים שיפקחו על השערים'. מסתבר שהנוהג שבבבל הושפע מן הרקע הכלכלי של אותה תקופה. ראה: ג'יקובס, הנ"ל בהע' 50, עמ' 354 (בבבל שגשג המסחר ופרח יותר מבא"י, ועל כן רק בבבל התקיים פיקוח על המחירים). ראה עוד בהערה הבאה.

⁶⁰ העמדה המוצגת כאן מפרשת את הלכת האכיפה כנורמה ערכית (צדק). עם זאת, יש שפירשוה כהסדר כלכלי (חברתי), המשתנה בהתאם לתנאי השוק. ראה א"ה וייס, דור דור ודורשיו, וילנא תר"ע, עמ' 152 (העמדת אגרדמין ע"י שמואל היא חלק ממדיניות כוללת שלו המכוונת להשיג צדק חברתי וכלכלי); ח' אלבק, מחקרים בברייתא ותוספתא, שם: 'ואפשר שהיו מנהגים שונים במקומות ובזמנים שונים'; M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, vol. 1, Oxford 1957, p. 599 (כשהאגורנומוס היה מספק את הסחורה משלו, היה משגיח גם על השערים); S. Lieberman, *Texts and Studies*, New York 1974, p. 108 n. 241, p. 93 (בתקופות של אינפלציה, ובפרט בזמן קביעת המחירים) [בימי דיאקליטיאנוס], מסתבר שהיתה השגחה גם על שערים באמצעות ה'חשבון'; אורבך, ההלכה, שם, והערה 41-42: בתקופה שבין החורבן לבין מרד בר כוכבא חלו שינויים במצב הכלכלי: היקף

ב. 'מלמד שהמודד נקרא דיין'

ההשוואה, אותה ערכנו בפרק הקודם, בין הלכות אונאה לבין דיני מידות ומשקלות, מבליטה את דרישות הצדק והיושר הפרפקציוניסטיות שבשורשה של מערכת הדינים האחרונה. מה טיבן של דרישות אלה בהקשרם של מידות ושל משקלות? עיון במקראות (ויקרא יט, לה-לו) מלמד כי מדידה ושקילה חשובות כפעולות שיפוטיות, ובעשיית משפט דרישת הצדק קפדנית ביותר:

לא תעשו עֵוֹל בַּמִּשְׁפָּט בַּמִּדָּה בַּמִּשְׁקָל וּבַמְשׁוּרָה.
מֵאֲזַי צָדֵק אֲבִי צָדֵק אֵיפֹת צָדֵק וְהָיוּ צָדֵק יְהִיָּה לָכֶם...

אמנם, ניתן לפרש ש'משפט' האמור כאן משמעו סדרי חברה מקובלים (שאינם מעוגנים בחוק).⁶¹ אולם, דרישת הצדק, החוזרת ונשנית,⁶² מטה לכך שאכן מדובר במעשה שיפוטי.⁶³ השוואתו של הפסוק האמור כאן לפסוק קודם (שם, טו) מכוונת למסקנה דומה:

לא תעשו עֵוֹל בַּמִּשְׁפָּט לֹא תֵזֵא פְּנֵי דָל וְלֹא תִהְדָּר פְּנֵי גָדוֹל
בַּצָּדֵק תִּשְׁפֹּט עַמִּיתְךָ.

ברי כי עניינו של כתוב זה הוא מעשה שיפוטי,⁶⁴ ועל כן הדעת נותנת שהכתוב שבעניין מידות ומשקלות, הדומה לו בלשונו (לא תעשו עול במשפט... צדק/בצדק...) – גם עניינו דומה. הצעה ברוח זו הציעו תנאים בספרא, קדושים, פרשה ג, פרק ח, מהד' א"ה וייס, דף צא, 1:

הפעילות החקלאית – הצטמצם, והיקף הפעילות המסחרית – הורחב. על כן נקבעו הלכות שונות שיסייעו בחיזוק מגמה זו, וביניהן העדר הפיקוח על המחירים.

⁶¹ כך מתפרש 'משפט' בכמה מקומות. ראה ש"א ליונשטם, 'משפט, משפט המקרא', אנציקלופדיה מקראית ה, עמ' 615; F. Brown et al., *Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* [= BDB], Oxford 1976, p. 1049 ('custom, manner') כך הציע לבאר ראב"ע כאן: 'שלא תעשו מרמה במידת האמות... ויתכן להיות פירושו כמשפט הידוע בארץ'. ראה עוד רבנו בחיי, שם, לה, מהד' שעוועל, ירושלים תשכ"ז, עמ' תקלג: 'משפטי המדינות וחוקיהם וסדוריהם בעניני המשקלות והמדות'.

⁶² אף מצוות מידות ומשקלות שבדברים (כה, יג-טז) חוזרת ומדגישה את דרישת הצדק: 'לא יִהְיֶה לְךָ בְּכִסֶּךָ אָבֹן וְנָאֵבֶן גְּדוֹלָה וְקִטְנָה. לֹא יִהְיֶה לְךָ בְּבֵיתְךָ אֵיפָה וְאֵיפָה גְּדוֹלָה וְקִטְנָה. אָבֹן שְׁלֵמָה וְצָדֵק יִהְיֶה לְךָ אֵיפָה שְׁלֵמָה וְצָדֵק יִהְיֶה לְךָ לְמַעַן יֵאָרִיכוּ יְמֵיךָ עַל הָאָדָמָה... פִּי תוֹעֵבֶת יִדְוֶד אֱלֹהֶיךָ כָּל עֵשֶׂה אֱלֹה פֶל עֵשֶׂה עֵוֹל'.

⁶³ ר"י הורביץ, שני לוחות הברית (של"ה), תורה שבכתב – תורת כהנים, ירושלים תשנ"ג, חלק ד, עמ' שעב: 'ומדאפקיה רחמנא בלשון צדק, אלמא עשאו הכתוב לשוקל שופט ודיין, כמו שנאמר: בצדק תשפוט עמיתך...!'

⁶⁴ כך במקורות המקבילים לכתוב זה. ראה דברים א, טז – יז: 'וְאֶצְנֶה אֶת שִׁפְטֵיכֶם... וְשִׁפְטֵם צָדֵק... לֹא תִפְרֹוּ פְּנִים בַּמִּשְׁפָּט פְּקֻטָּן בְּגֹדֵל תִּשְׁמְעוּן'; שם טז, יח-יט: 'וְשִׁפְטוּ אֶת הָעָם מִשְׁפָּט צָדֵק: לֹא תִטֶּה מִשְׁפָּט לֹא תִפְרֹוּ פְּנִים...!', וכך נתפרש בספרא (מובא להלן): 'אם לדין – כבר הדין אמור', והכוונה ('ב'אמור') – לפסוק זה.

לא תעשו עול במשפט – אם לדין כבר הדין אמור. אם כן, למה נאמר: 'לא תעשו עול במשפט במדה ובמשורה'? מלמד שהמודד נקרא דיין, שאם שיקר במידה קרוי עוול שנאווי ומשוקץ, חרם ותועבה, וגורם לחמשה דברים: מטמא את הארץ, ומחלל את השם, ומסלק השכינה, ומפיל ישראל בחרב, ומגלה אותם מארצם.⁶⁵

לפי דרשה זו 'המודד נקרא דיין', וכשאינו מדייק במדידותיו כמוהו כדיין המקלקל את הדין.⁶⁶ מה פשר הזהות שבין 'מודד' לבין 'דיין'? זהות זו היא דו-צדדית: מחד גיסא, הדיין הוא מודד.⁶⁷ פעולות הדין הן פעולות של מדידה ושקילה, ויש בהן איזון שבסופו גזר ופסק.⁶⁸ מאידך גיסא, המודד הוא דיין. כשם שהדיין משתמש בחוק כאמת מידה שעל פיה ייקצבו חיובים ועונשים, כך המודד

⁶⁵ ובמקביל: רות רבה, הנ"ל בהערה 6, עמ' 34, ושם: 'תני רבי חייא' (על היחס בין ר' חייא והספרא, ראה: י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים תשי"ז, עמ' 652-655).

⁶⁶ השווה ספרא, קדושים, פרשה ב, פרק ד, מהד' א"ה וייס, דף פט, ב: 'לא תעשו עול במשפט – בדין. מלמד שהדיין המקלקל את הדין קרוי עול, שנוי משוקץ חרם ותועבה, וגורם לחמשה דברים: מטמא את הארץ ומחלל את השם, ומסלק את השכינה, ומפיל את ישראל בחרב, ומגלה אותו מארצו' (וראה רבינו יונה, שערי תשובה, שער ג, פז, בני-ברק תשנ"ה, עמ' קלב-קלג: 'שאם שקר במדה הרי הוא כמקלקל את הדין... וגורם לחמשה דברים כמעוות הדין'). ראה עוד משנה אבות ה, ח: 'חרב בא לעולם על ענוי הדין ועל עוות הדין...!'

⁶⁷ הזהות דיין = מודד – מתקיימת הן לשונית והן מעשית: לשונית – 'חוק' ו'משפט' בלשון המקרא משמעם גם מידה. ראה: L. Koehler & W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament* [= KBL], Leiden-Boston-Koln 2000, p. 651; BDB, p. 1049 על הזיקה הלשונית בין מונחי מניין ומדידה לבין מונחי משפט, ראה עוד: ב' ליפשיץ, משפט ופעולה – מונחי חיוב וקניין במשפט העברי, ירושלים תשס"א, עמ' 22 – בהפנייה לאטאלי).

מעשית – תפקידו של הדיין לשום נזק, לקצוב עונש ולגזור דין. ראה ע' רדזינר, יסודות 'דיני קנסות' במשפט התלמודי, עבודת ד"ר, רמת גן תשס"א, עמ' 256-262.

⁶⁸ הזהות שבמקרא (ויקרא יט, לה-לו) היא, בעיקרה, בין 'משפט' לבין 'מאזני צדק'. בפסוק הראשון מפורטים ארבעה תחומי 'עול': 'לא תעשו עול במשפט במדה במשקל ובמשורה'. בפסוק השני – באופן ניגודי – מפורטים ארבעה תחומי 'צדק': 'מאזני צדק אבני צדק איפת צדק והין צדק יקה לכם...!'. בהעמדה במקביל, של שני הפסוקים, מתקבלים ארבעה זוגות: משפט || מאזנים; מדה || איפה; משקל || אבנים; משורה || הין (תודתי לד"ר ח' שפירא על הערתו זאת).

אכן, שופטים ומשפטנים מרבים להשתמש במונחים 'איזון', 'משקל', 'כפות מאזניים' כמטאפורות להליך השיפוט. ראה, למשל: א' ברק, פרשנות במשפט ב (פרשנות בחקיקה), ירושלים תשנ"ד, עמ' 679-687 ובהערה 137; F.M. Coffin, 'Judicial Balancing: The Protean Scales of Justice', *NYUL Rev.* 63 (1988), pp. 19-22; דניאל נחמני פ"ד נ (4) 661, עמ' 786 (הש' י' זמיר): 'גם כאשר בית המשפט שוקל את הצדק, כשהוא לעצמו, צריך לשים אותו על מאזניים, שכן בצדק עצמו יש יסודות שונים ואף כיוונים סותרים, ושאלה היא מה שוקל יותר, בדרך כלל או במקרה מסוים'.

והשוקל משתמש במידות ובמשקלות כבסיס לקציבת המחיר.⁶⁹ בניסוחו של רש"ר הירש, מדידה ומשקל הם:

גזר דין במשפט החפצים; והצדק במשפט זה הוא תנאי ליושר ביחסי החברה האנושית. כל המונה, המודד או השוקל דבר, ואומר אחר כך מה סכום החומר הכלול בו, או האומר על דבר, שהוא קנה מידה בעל גודל מסוים – נחשב בתורה כשופט; הוא מוציא פסק דין על טיב הדברים מבחינת יחסם למשפט; או הוא מכריז על דבר שהוא קנה-מידה למושג משפטי; הרי הוא פוסק את הדין, והוא שופט ודברו משפט.⁷⁰

תפיסה זו, הרואה במדידה ובמשקל מעשה שיפוטי, יש בה כדי לבאר את הדרישה הקפדנית לצדק ולדיוק במידות ובמשקלות, מעבר לדרישות הרגילות במסחר, שלא יגזול ושלא יונה איש את רעהו.⁷¹ השופט והמודד מתאמים בין עובדות לבין מידות או נורמות מדוייקות. לעומתם, הנוקב במחיר מופקע איננו קובע עובדה אלא מבצע הערכה.

תפיסה כזו של המדידה מטילה חובה להשתמש דווקא בכלי מידה מקובלים, כשם שנגזרים ממנה אף גבולות סטייה מחמירים במיוחד – אף בפחות מכדי אונאה ואפילו בכלשהו.⁷² זאת ועוד: עשיית משפט צדק מחייבת, בצדה של רשות השופטת להלכה,

⁶⁹ ייתכן שקיים קשר סיבתי פסיכוסופי בין מדידה ושקילה לבין יצירת משפט. ראה פ' ניטשה (מתרגם: י' אלדד), לגניאלוגיה של המוסר, ת"א תשל"ט, עמ' 274-275: 'הרגשת החובה האישית... תחילתה נעוצה... ביחס שבין קונה ומוכר, לווה ומלווה: כאן ניצבו לראשונה איש מול איש, כאן נמדדו לראשונה איש באיש... לקבוע מחירים, למדוד ערכים... עניין זה העסיק את חשיבתו הקדומה ביותר של האדם... מצורתו הגולמית-ראשונית ביותר של המשפט האישי עבר הרגש הנובט של חילופין, חוזה, חוב, משפט, התחייבות... אל המבנים התחילתיים והמגושים ביותר... יחד עם ההרגלים למדוד, להשוות, לחשב כוח בכוח'.

⁷⁰ פירוש רש"ר הירש לתורה, הנ"ל בהערה 15, עמ' שמא.

⁷¹ שו"ת חתם סופר, חו"מ, קעז: 'אבל עשה דצדק משקלותיו הוא מ"ע בפ"ע – במי שאינו מכוון לרמאות וגם העולם אינם מקפידים על גרומיו; ר"א"ז מלצר, אבן האזל, גנבה ז, א: 'דעיקר איסור דמשקלות הוא בשעה שמודד או ששוקל, כדכתיב "לא תעשו עול במשפט", ודרשו חז"ל... שהמודד נקרא דיין, וא"כ לא דמי כאן לדין גזל... בדומה כ' ר"י אריאלי במכתבו לרא"ז מלצר, ראה עינים למשפט, בבא בתרא, הנ"ל בהערה 14, עמ' ל: 'עיקר הקפדת התורה וכיונו של הלאו ד"לא תעשו עול" הוא על הפעולה ועצם המדידה שלא יהא בעוול' (להבדיל מדין גזל); ר"ז גוסטמן, קונטרסי שעורים, מסכתא בבא מציעא, שיעור כה, ניו יורק תשכ"ו, דף צד, א: 'האיסור משום משפט עוול, ולא משום גזל חברו...; שדי חמד השלם, קונטרס הכללים, מערכת הגימ"ל, אות לה, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 7: 'דאזהרה דמדידת קרקע אין לה שייכות בגזל, כי אין אזהרה על הבעל דבר אלא לאיש זר בין שני אחים והוא מודד להם... והפוסק הוא כמו אזהרת הטיית משפט שלא לחייב את הזכאי, דמילתא באנפי נפשה היא ולא נגע באיסור גזל'. ראה עוד בהערה 16.

⁷² ר"י פערלא, ספר המצוות לרס"ג, לא תעשה פז-פט, ירושלים תשל"ג, דף קיב, 1: 'הזהיר עלה הכתוב כמו על הדיין שלא יעשה עול במשפט... אלא חייב לדקדק בה בכל מאי דאפשר, ואם לא עשה כן עובר בלאו ד"לא תעשו עול במשפט" כמו העושה עול בדין, אע"פ שאין בדבר לא משום גזל ולא משום אונאה...'; ר"מ פינשטיין, דברות משה, בבא מציעא – חלק שני, סי' עב, הערה יג, ירושלים תשל"ה, עמ' תכה-תכט: 'במדה הקפידה תורה למדוד במדת צדק, ואסרה בלאו כשמודד בעול, אף כשהוא גזלת פחות משו"פ... דעול שייך לקרא על כל מה שעושה שלא כהצדק והאמת

אף רשויות אכיפה המיישמות את הצדק למעשה.⁷³ מכאן הדרישה לאגורנומוס הממונה דווקא על מידות ומשקלות (ואינו ממונה על השערים).

ועדיין הדברים צריכים לעיון: ראשית, מה פשר ההלכה האוסרת עשייתן של מידות ומשקלות חסרים, אף כשאין כוונתו להשתמש בהן; וכי נפגם הצדק אם בביתו של אדם מידה חסרה המשמשת עביט למי רגליים?! שנית, מדוע סטייה שבמידה ושבמשקל אינה ניתנת למחילה? כשם שבמשפט יכול אדם למחול על זכויותיו הקצובות לו על-פי דין, כך יוכל אדם למחול על הקצוב לו במידה ובמשקל! ושלישית, ומעל הכל, קשה לביאור הסיפא שבדרשת הספרא:

שאם שיקר במידה קרוי עוול שנאוי ומשוקץ, חרם ותועבה, וגורם לחמשה דברים: מטמא את הארץ, ומחלל את השם, ומסלק השכינה, ומפיל ישראל בחרב, ומגלה אותם מארצם.

רוב הכינויים הקשים בהם מכונה המשקל במידה – אינם מפורשים במקראות. לא נאמר עליו אלא שהוא 'תועבת ה' (דברים כה, טז) ו'עושה עול' (ויקרא יט, לה; דברים, שם). כיוצא בזה, התוצאות החמורות המיוחסות לעבירת המידות.⁷⁴ מפרשת מידות ומשקלות לא ניתן להסיק אלא על אחת מהן, ובמשמע.⁷⁵ למעשה, חכמים שוקלים עבירה זו – מבחינת תוצאותיה – כעבירות החמורות ביותר. רק לשפיכות דמים ולעבודה זרה נקשרו השלכות מרחיקות לכת כמו אלו הנזכרות כאן: על שפיכות דמים נאמר כי היא מטמאת את הארץ וגורמת לשכינה שתסלק מישראל;⁷⁶ ועל

וכן הוא גם במדידה, ופשוט שלהטות הדין אסור לדיין אף כשהנידון הוא על פחות משו"פ... וכמו כן הוא העול במדה ומשקל ומשורה שהוקשו לעול'.

⁷³ פסיקתא רבתי, מהד' איש שלום, פיסקא לג (אנכי אנכי), דף קמט, ב: 'שכן אמרה תורה "שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך" (דברים טז, יח). אמר רבי אלעזר: אם אין שוטר אין שופט, [השופט] דן את הדין והשוטר מעשה את הדין'; מדרש תנחומא, מהד' בובר, שופטים, ג, דף טו, א: 'ר' אלעזר אמר: אם אין שוטר אין שופט. כיצד? כיון שנתחייב אדם בבית דין לחבירו, אם אין שם שוטר שיוציא ממנו, כיון שפירש מן הדיינים, אין ספיקה ביד הדיין לעשות לו כלום, אלא אם כן מוסרו ביד שוטר, והשוטר מוציא ממנו'.

⁷⁴ השווה חוקי חמורבי, 108, הקובעים עונש מוות להונאה שבגין עיוות משקל. ראה: J. B. Prichard (ed.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament* [= ANET], Princeton 1969, p. 170 (אם אשה מוכרת יין – תחת אשר תקבל תבואה במחיר המשקה, קיבלה כסף במשקל הגדול, ובכך עשתה את שוויו של המשקה פחות משוויה של התבואה – הם יוכיחו זאת כנגד מוכרת היין, ואל המים ישליכוה').

⁷⁵ בדברים כה, טו נאמר, שהמדייק במשקלות יאריכו ימיו על האדמה אשר ה' נותן לנו; ומכלל הן אתה שומע לאו: המשקל במידות מגלה את ישראל מארצם. השווה מדרש תנחומא, מהד' בובר, שופטים ז, דף טו, ב – טז, א: 'והנוטל שוחד מקלקל הדין... וגורם גלות לישראל... שנאמר "צדק צדק תרדוף למען תחיה וירשת" (דברים טז, כ), ואם לאו – לא תירש'.

⁷⁶ מכילתא דרבי ישמעאל, מס' דנזיקין, פרשה י, מהד' הורביץ-רבין, עמ' 282: 'סקול יסקל – שור הנסקל שהוא שופך דמים...! ובהמשך: 'שור הנסקל שהוא מטמא את הארץ ומסלק את השכינה'; ספרי במדבר, קס, מהד' הורביץ-רבין, עמ' 220: 'רבי אומר: רוצח מטמא את הארץ ומסלק את השכינה. שם, קסא, עמ' 222: 'ולא תטמא את הארץ אשר אתם יושבים בה – מגיד הכתוב ששפיכת דמים מטמא את הארץ ומסלקת את השכינה'; בבלי, יומא פה, א: 'ושפיכות דמים מטמא את הארץ וגורם לשכינה שתסלק מישראל'.

עבודה זרה נאמר, שהעובר עליה קרוי חמישה שמות וגורם לאותם חמשת הדברים האמורים במשקר במידה.⁷⁷ מהו, א"כ, טיבה של עבירה זו, שהפליגו חכמים בחומרתה עד כדי כך?⁷⁸

ג. מאזני צדק: משפט השמים ומשפט הארץ

I. מקרא

על פ"י מסורת מצרית קדומה ביותר, מעשה משפט השמים מתואר כשקילה במאזניים.⁷⁹ כך אנו מוצאים בציוור בפפירוס ח'ו-נפר מתקופת הממלכה החדשה (המאה הארבע עשרה לפנה"ס). הנפטר מתואר כמי שמובל ע"י האל אנוביס אל המאזניים, שם יישקל לבו כדי לבדוק את צדקתו.⁸⁰ המקרא שותף למסורת זו,⁸¹ ובמקומות שונים מתואר משפט השמים כשקילה במאזניים:

ביחס לעבודה זרה – ראה ילקוט שמעוני, תורה, יתרו, רמז שב, מהד' הימן-שילוני, ירושלים תשל"ז, עמ' 474: 'כשם שע"ז מטמ' את הארץ ומסלקת את השכינה...!'.⁷⁷

⁷⁷ ראה להלן פרק ד, 2.

⁷⁸ השקילות שבין עיוות המידות לבין עשיית עוול במשפט, כשלעצמה – אין בה כדי ליישב קושי זה. אמנם, גם על דיין המקלקל את הדין שנו בספרא, שקרוי עוול וכו' וגורם לחמישה דברים וכו' (ראה לעיל בהערה 66). ברם, כפי שנראה להלן (פרק ד 2, ובמיוחד בהערה 129 וסביבה), הדין המקלקל את הדין בא ללמד (שהמשקר במידה כמקלקל את הדין) ונמצא למד (שקרוי עוול וכו' וגורם לחמישה דברים וכו').

⁷⁹ מסורת זו נקלטה בתרבויות ובדתות שונות – בעולם ההלניסטי והפרסי, ראה: D. Daube, 'The Scales of Justice', *Juridical Review* 63 (1951), pp. 114-115, 123-124 (העולם הרומי, לעומת זאת, דחה את המאזניים כסימבול של צדק. ראה: דאובה, עמ' 114-115, 120). בעולם המוסלמי, ראה אלקראן, פרשת הנביאים, פס' מח, תרגום י"י ריבלין, ת"א תשל"ה, עמ' 336: 'והקמנו מאזני צדק ליום התקומה ולא תעשק נפש במאומה, ואם גם יהיה כמשקל גרעין החרדל נביאנו...'; ראה עוד: שם, פרשת המחיצה, פס' ז-ח, עמ' 146: 'ו(היתה) האמת ביום ההוא למשקל והיה אשר יכבדו מאזניהם אלה הם המצליחים: אך אשר יקלו מאזניהם אלה הם עוכרי נפשותם...! (בניסוח דומה, ראה: שם, פרשת המאמינים, פס' קד, עמ' 363); שם, פרשת הרעש, פס' ו-ח, עמ' 751: 'ביום ההוא [יום הדין – י"ב] יופיעו בני האדם מחלקות מחלקות, למען יראו את מעשיהם. וכל אשר יעשה (גם כמשקל הנמלה טוב, יראנו. וכל אשר יעשה (גם) כמשקל הנמלה רע, יראנו'; שם, פרשת הדופקת (= כינוי ליום הדין המכה את הלב בבהלה), פס' ה, עמ' 753: 'ואולם זה אשר יכבדו מאזניו הוא (יתענג) בחיים רצויים (לו)'; H. Busse, 'The Sanctity of Jerusalem in Islam', *Judaism* 17, 1968, p. 456. לעומת זאת, ראה: לוקס ו, 38-37, מהד' החברה לכתבי הקדש, ירושלים 1995, עמ' 125: 'אל תשפטו ולא תשפטו... תנו וינתן לכם; מדה יפה, דחוסה, גדושה ושופעת יתנו בחיקכם, כי במדה שאתם מודדים ימדד לכם' (ראה גם: מתי ז, 2, עמ' 19; מרקוס ד, 24, עמ' 77); E. Panofsky, *Studies in Iconology – Humanistic Themes In the Art of the Renaissance*, New York 1962, p. 84.

⁸⁰ ביתר פירוט (עפ"י 'ספר המתים'): המת היה מובל לאולם אל כס מלכותו של אוסיריס. בהגיעו לאולם היה על המת להכריז בפני ארבעים ושניים השופטים בעולם המתים שהוא חף מפשעים שונים. לבו של המת היה נשקל במאזניים כנגד נוצתה של יען היא האלה מאעת, המגלמת את הצדק והאמת. אם הלב היה כבד מן הנוצה היה המת נטרף ע"י מפלצת נקבה המכונה 'בולעת המתים'. לעומת זאת, מי שעבר את מבחן הנוצה נחשב לטהור, והיה לרוח היכולה לנוע בין האלים. ראה:

1. יחזקאל ה, א – יז

(א) וְאַתָּה בֶן אָדָם קַח לְךָ חֶרֶב חֲדָה תַעַר הַגְּלִבִּים תִּקְחֶנָּה לְךָ וְהִעַבְרָתָ עַל רֵאשֵׁיךָ וְעַל זְמַנְךָ וְלִקְחָתָ לְךָ מֵאֲזֵנֶי מִשְׁקָל וְחִלְקָתָם. (ב) שְׁלֵשִׁית בְּאוֹר תִּבְעֵיר בְּתוֹךְ הָעִיר כְּמֵלֶאֶת יְמֵי הַמְּצוֹר וְלִקְחָתָ אֶת הַשְּׁלֵשִׁית תִּפְּהָ בְּחֶרֶב סְבִיבוֹתֶיהָ וְהַשְּׁלֵשִׁית תִּזְכָּה לְרוּחַ וְחֶרֶב אֲחֵרֵיהֶם... (ח) לָכֵן כֹּה אָמַר אֲדֹנָי יְדֹוֹד הַנְּנִי עָלֶיךָ גַּם אֲנִי וְעַשִׂיתִי בְּתוֹכְךָ מִשְׁפָּטִים לְעֵינֵי הַגּוֹיִם... (יב) שְׁלֵשִׁיתְךָ בַּדְּבָר יְמוּתוֹ וּבְרָעַב יָכְלוּ בְּתוֹכְךָ וְהַשְּׁלֵשִׁית בְּחֶרֶב יָפְלוּ סְבִיבוֹתֶיךָ וְהַשְּׁלֵשִׁית לְכָל רוּחַ אֲזָרָה וְחֶרֶב אֲחֵרֵיהֶם.

'מאזני המשקל' שלוקח הנביא (פס' א) הם מופת לעשיית משפט ה' בישראל לעיני הגויים (פס' ח), וכשקילתו המשולשת של הנביא (פס' ב) כך ידין ה' את עמו בשלוש (פס' יב).

2. איוב לא, ד-ו

הֲלֹא הוּא יִרְאֶה דְרָכַי וְכָל צְעָדֵי יִסְפוֹר. אִם הִלַּכְתִּי עִם שְׂוֹא וַתַּחַשׁ עַל מְרָמָה רַגְלִי. יִשְׁקֻלְנִי בְּמֵאֲזֵנֵי צֶדֶק וְיִדַע אֱלֹהֵי תִמְתִּי.

איוב טוען לתומתו, שיכולה לעמוד גם במבחנו הקפדני של מקום. המבחן הקפדני מפורט ביותר והוא כולל ספירת צעדים ושקילה 'במאזני צדק'.

3. דניאל ה, כה-כח

וּדְנָה כְּתָבָא דִּי רְשִׁים מְנָא מְנָא תְּקַל וּפְרִסִין. דְּנָה פֶּשֶׁר מְלִתָּא: 'מְנָא' – מְנָה אֱלֹהָא מְלִכוּתְךָ וְהַשְּׁלֵמָה. 'תְּקַל' – תְּקַלְתָּא בְּמֵאֲזֵנָא וְהַשְּׁתַּכַּחְתָּ חֲסִיר. 'פְּרִס' – פְּרִיסַת מְלִכוּתְךָ וַיְהִיבַת לְמַדֵּי וּפְרִס.

פשר הכתובת שראה בלשצר ('מנא מנא תקל ופרסין') מלמד על דין השמים שנעשה בו:⁸² האלוקים קצב את שנות מלכותו ('מנא'), שקל את מלכותו במאזניים ומצאה חסרה ('תקל'), ועל כן תיפרס מלכותו ותינתן למדי ופרס ('ופרסין').^{83 84}

E.A. Wallis Budge (trans.), *The Book of the Dead*, Ch. XXXB, London 1969, pp. 149-152 (pp. cviii-cv); R.O. Faulkner (trans.), *The Ancient Egyptian, Book of the Dead*, Texas 1993, pp. 27-28, 55; E.A. Wallis Budge, *Egyptian Religion, Egyptian Ideas of the Future Life*, London & Boston 1972, pp. 135-137; R. Anthes, 'Mythology in Ancient Egypt', in: S.N. Kramer (ed.), *Mythologies of the Ancient World*, New York 1961, pp. 56-57; ג' ביינס וג' פינץ', 'חיים אחרי המוות – הנפש בעולם התחתון', בתוך: ר' ויליס (עורך), המיתולוגיה של עמי העולם (מהדורה עברית), ירושלים תש"ס, עמ' 55.

⁸¹ הזיקה בין מצרים למקרא בתחום המשקל אינה מוגבלת למיתוס גרידא, והיא גם פרקטית. קיים דמיון בין שיטת המשקל המקראית לבין זו המצרית. ראה: ר' קלטר, היבטים בתרבותה החומרית של יהודה בסוף תקופת הברזל בזיקה לגבולותיה המדיניים, עבודת ד"ר, תל אביב תשנ"ה, עמ' 293-295, 306.

⁸² A. Wolters, 'The Riddle of the Scales in Daniel 5', *HUCA* 62 (1991), pp. 165-170.

II. ספרות חז"ל

(1) מאזניים

סמל מאזני משפט השמים נמשך, מטבע הדברים, מן המקרא אל ספרות חז"ל.⁸⁵ בכמה מקומות מתארים חכמים את הדין האלוקי באמצעות שקילה במאזניים. כך, למשל, מתאר ריש לקיש את הדין שעושה הקב"ה בישראל בעקבות חטא המרגלים:

אמר משה: רבון העולמים, 'כי עין בעין נראה אתה'. מהו 'כי עין בעין'?
אמר ריש לקיש: הרי מאזניים מעוין. אתה אומר: 'אכנו בדבר', ואני אומר:
'סלח נא', נראה של מי עומד.⁸⁶

אף ר' אלעזר – בן דורו של ריש לקיש – משתמש בדימוי המאזניים המעויינים בתארו את עשיית החסד שבדין השמים:

רב חסד... ר' לעזר א': כף מאזניים מעויינת – עונות מיכן וזכויות מיכן,
והק' חוטף שטר אחד משל עונו' וזכויות מכריעות. ומהו 'נושא עון'? נושא
עין.⁸⁷

⁸³ קלארמון-גנו גורס שמלים אלו, לפי הוראתן הפשוטה, הן שמות של משקלות: מנה, שקל ופרס (חצי מנה). אעפ"כ, פתרון של המלים מניח כי הן פעלים או שמות פעולה (מנייה, שקילה ופריסה). ראה: אנציקלופדיה מקראית, 'מנא מנא תקל ופרסין', כרך ה, ירושלים תשכ"ח, עמ' 11; *KBL*, p. 1919 ('מנא'). דומה כי אין פער של ממש בין ההוראה המילולית לבין פשרה: משקלות הם ביטוי לדין האלוקי, והדין משמעו קיצבה וחיתוך (ראה: רדזינר, עבודת ד"ר, הנ"ל בהערה 67, עמ' 46, הערה 38; עמ' 47, הערה 45). על כן, פשר החלום מניח שקילה ומדידה, שיש בהן משום הגבלה. ראה: אנצ"מ, שם.

⁸⁴ כללית, על עשיית משפט השמים במאזניים, ראה דאובה, עמ' 115-116. לפסוקים נוספים המתארים את משפט השמים באמצעות מדידה ושקילה, ראה ישעיהו כח, יז: 'וְשִׁמְתִי מִשְׁפָּט לְקוֹ וְצִדְקָה לְמִשְׁקָלָת' (ובדומה במלכים ב כא, יג: 'וְנִטִּיתִי עַל יְרוּשָׁלַם אֶת קוֹ שִׁמְרוֹן וְאֶת מִשְׁקָלָת בֵּית אֲחָאב'); ישעיהו כז, ח: 'בְּסַאסְאָה בְּשִׁלְתָה תְּרִיבְנָה הַגָּה בְּרוּחוֹ הַקָּשָׁה בְּיוֹם קָדִים' (בְּסַאסְאָה – בדונו אותם במידה [סאה] – ישלחם מעליו. רד"ק, שם: 'במדה קו לקו הוא נפרע מהם'); ישעיהו סה, ו-ז: 'וְשִׁלְמְתִי עַל חִיקָם... וּמִדְתִי פְעֻלָתָם רְאשֻׁנָה אֶל חִיקָם'; ירמיהו יג, כה: 'זֶה גוֹרְלְךָ מִנְת מִדְּנָךְ מֵאֲתִי' (רד"ק, שם: 'במדה שמדדת מדדתי לך'); זכריה ה, ו: 'וַיֹּאמֶר זֹאת הָאֵיפָה הַיּוֹצֵאת וַיֹּאמֶר זֹאת עֵינָם בְּכָל הָאָרֶץ'. האיפה היא מידת הדין המכוונת כנגד עינם הרעה של החוטאים (רש"י) או שהיא נובעת מעין ה' – ההשגחה (רד"ק). ראה עוד: ל' יעקבס, מידה כנגד מידה כאמצעי ספרותי ואידיאולוגי בסיפור המקראי, עבודת ד"ר, אוניברסיטת בר אילן תשס"ג, עמ' 56-55.

⁸⁵ בתווך – בין המקרא לספרות חז"ל – ראה מגילת ההודיות, ממגילות מדבר יהודה, הודיה יא, דף 6, 26, מהד' י' ליכט, ירושלים תשנ"ו, עמ' 117: 'כי אתה תשים סוד על סלע, וכפיס על קו משפט, ומשקלת אמת לנטות אבני בחן'. לפי פירושו של ליכט, שם: הקו והמשקלת כמכשירי מדידה משמשים סמל לדיוק ולתכנון הטוב. במילונו של ליכט, שם, 250: 'משקלת' – סמל לסדר, לקו ישר'.

⁸⁶ במדבר רבה, וילנא, פרשה טז, כה. ראה עוד: דברים רבה, וילנא, פרשה ה, יג; דברים רבה, ליברמן, פרשת שופטים, יג, עמ' 101.

⁸⁷ דברים רבה, ליברמן, שם.

ספרות ההיכלות,⁸⁸ המתארת את המתרחש בפמליה של מעלה,⁸⁹ משתמשת אף היא בסמל המאזניים כדי לתאר את משפט השמים. בתיאור אחד מיוחס השימוש במאזניים לאחד השרים הממונים על משפט השמים, הלא הוא 'שקד חוזי', ונקרא כך 'מפני שהוא שוקל כל זכיות בכף מאזנים לפני ה'ב'ה'.⁹⁰ בתיאור אחר שבקטע גניזה, משמשים המאזניים את הקדוש ברוך הוא עצמו, ביושבו על כס המשפט: 'וכשהוא יושב על כסא הדין צדק עומד מימינו וחסד עומד משמאלו... ומאזני-צדק אמת מונחות לפניו וספר מעשה עולם פתוחין לפניו'.⁹¹

(2) מזל מאזניים

דימוי המאזניים בולט גם בגלגל המזלות החז"לי.⁹² החל מן המאה השנייה לפנה"ס, מופיעים המאזניים כמזלו של חודש תשרי.⁹³ כך מצינו בספר יצירה:⁹⁴ "המליך אות ל' וקשר לו כתר, וצר בו מאזנים בעולם ותשרי בשנה...".⁹⁵

⁸⁸ ספרות ההיכלות, ביסודה, היא חז"לית. כך גרס רב האי גאון, אוצה"ג חגיגה, חלק התשובות כ, עמ' 14: 'ויש שתי משניות שהתנאים שונין אותן בדבר זה ונקראות היכלות רבתי והיכלות זוטרת, ודבר זה מפורסם וידוע'. עפ"י ההקשר שם, יש לפרש 'משניות' ו'תנאים' כמקובל (להבדיל מ'הלכות' ומ'שוני ביהמ"ד'). זו גם הדעה המקובלת במחקר. עם זאת, חלקים שונים של ספרות ההיכלות מאוחרים, ואפשר שנתחברו בתקופת הגאונים. ראה: G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1988, pp. 40-41; ר' אליאור, מקדש ומרכבה, כוהנים ומלאכים, היכל והיכלות במיסטיקה היהודית הקדומה, ירושלים תשס"ג, עמ' 241-242, ובמיוחד בהע' 4 שם (סקירת הדעות השונות במחקר). מכל מקום, הקטע המובא להלן הוא מתוך ספר 'היכלות רבתי', והוא נחשב קדום (מ"א ענת, 'היכלות', ספרי – א"ע יד, עמ' 164).

⁸⁹ ראה, למשל: ר' אליאור, 'ייחודה של התופעה הדתית בספרות ההיכלות – דמות האל והרחבת גבולות ההשגה', בתוך: המיסטיקה היהודית הקדומה, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ו (תשמ"ז), עמ' 13 ואילך; הנ"ל, 'בין ההיכל הארצי להיכלות השמימיים: התפילה ושירת הקדש בספרות ההיכלות וזיקתן למסורות הקשורות במקדש', תרביץ סד (תשנ"ה), עמ' 341 ואילך.

⁹⁰ ראה: P. Schafer, *Synopse zur Hekalot-Literatur*, Tübingen 1981, פסקה 27 (עמ' 14-15), בכ"י ותיקן 228, 51ב, שורה 34 (בכ"י מינכן 40, 863, שורה 33: 'מפני ששוקל בכף מאזני לפני הק').

⁹¹ P. Schafer, *Geniza-Fragmente zur Hekalot-Literatur*, Tübingen 1984, p. 133, 2b/11-16. מובא ב: T-S K21.95.J.

⁹² שימושם של יהודי א"י בגלגל המזלות בתקופת המשנה והתלמוד – היה רווח, ויש לגביו עדויות לא מעטות (בעיקר ביחס לתקופת התלמוד). על גלגל המזלות ברצפות בתי-כנסת עתיקים, ראה: R. Hachlili, 'The Zodiac in Ancient Jewish Art: Representation and Significance', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, December 1977, pp. 61-77. עדות (ביקורתית) על שימוש היהודים במזלות במאה הרביעית מצוייה בכתבי אב הכנסייה אפיפניוס. ראה: י' יהלום, פיוט ומציאות בשלהי הזמן העתיק, ירושלים תש"ס, עמ' 20-21.

⁹³ א' פישוף, 'שנים עשר הסמלים', בתוך: א' פישוף (עורכת), חתום בכוכבים – דימוי וסמל בגלגל המזלות, קטלוג מוזיאון ישראל, ירושלים תשס"א, עמ' 115. מאוחר יותר (המאה הרביעית) אנו מוצאים את מזל מאזניים ('מוזנים') [כמזל תשרי] ברצפת בית הכנסת חמת-טבריה. ראה עוד: חכלילי, שם, עמ' 67.

⁹⁴ לדעת רס"ג (הקדמה לפירושו לספר יצירה, מהד' קאפה, עמ' לג), נתחבר הספר בתקופת המשנה. י' ליבס, תורת היצירה של ספר יצירה, ירושלים ות"א תשס"א, עמ' 229, מקדים את זמן החיבור לסוף ימי בית שני. לעומתו, ג' שלום ('Yezira, Sefer', *EJ* 16, p. 786) מאחר את זמן

רמב"ן נתן טעם בדבר: "שהחדש הזה (תשרי) מזלו מאזניים, כי בו פלס ומאזני משפט לה".⁹⁶

סמך לרמב"ן בכמה ממדרשי חכמים, התולים את הדין האלוקי שבחדש תשרי, ובפרט את המחילה והכפרה שבו, במאזניים: "אימתי מתכפר להן במאזניים, בחדש שמזלו מאזנים. איזהו חדש שמזלו מאזנים הוא אומר זה תשרי".⁹⁷ וכן: "אמר רבי חייא בשם ר' לוי: כל הבלים שישראל עושין כל ימות השנה, במאזנים לעלות' – מוחל להם הקב"ה במזל מאזניים בחדש תשרי".⁹⁸

(3) מאזני צדק

תפיסת משפט השמים כמעשה של שקילה ומדידה גרמה להם לחכמים לדרוש את דיני מידות ומשקלות במסגרת משל על הצדק הקוסמי או כדימוי לצדק האלוקי. באחד ממשלי השועלים של רבי מאיר (בבלי, סנהדרין לח, ב – לט, א) משמשים דיני מידות ומשקלות לתיאור הצדק הקוסמי, לאמור: הצדיק נחלץ מצרתו, והרשע נופל תחתיו אל רעתו:

ואמר רבי יוחנן: שלש מאות משלות שועלים היו לו לרבי מאיר, ואנו אין לנו אלא שלש: 'אבות יאכלו בסר ושני בנים תקהינה' (יחזקאל יח); 'מאזני צדק אבני צדק' (ויקרא יט); 'צדיק מצרה נחלץ ויבא רשע תחתיו' (משלי יא).

שלושת משליו של ר' מאיר נתפרשו כשלוש חוליות של משל אחד:⁹⁹

החיבור לתקופת האמוראים (בין המאה השלישית לבין המאה השישית). הצד השווה שבהם, שלדידם ספר יצירה הוא חז"ל. חוקרים אחרים כמו: גרץ, צונץ, בכר ואלוני, איחרו את הספר לתקופת הגאונים (המאה השמינית). לביקורת עמדתם ראה: שלום שם, עמ' 785. ראה עוד, לאחרונה: ע' פליישר, 'לקדמוניות "ספר יצירה": על העדות הקילירית ומסביבה', תרביץ עא (תשס"ב), עמ' 421 ('לפי הנראה לפי שעה אין בידינו עדות חיצונית חד-משמעית על קיום "ספר יצירה" קודם לימיו של סעדיה גאון').

⁹⁵ ספר יצירה, פרק ה, דפ"ר מנטובה שכ"ב, עמ' קלד (ספר יצירה השלם, מהד' קאפח, פרק ו, י, ירושלים תשל"ב, עמ' קלג). לפי פירוש ראב"ד, שם, המאזניים מתארים את תכונת האיוון והמיצוע שבחדש תשרי: 'וצר בו מאזנים בעולם והוא ג"כ פני אדם ובידו מאזני צדק ואבני צדק והוא ממוצע בין חם ולח וקר ויבש...! ברם, י' ליבס, תורת היצירה, שם, עמ' 159-166, מעלה את האפשרות, שהמאזניים מתארים את אופיה של בריאת העולם שבתשרי (מדודה ושקולה).

⁹⁶ פירוש רמב"ן לתורה, ויקרא כג, כד. בדומה ראה דרשת רמב"ן לראש השנה, פרק ד, מהד' מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשמ"ז, עמ' קיא: 'וגם יש בזה אות בשמים שהחדש הזה מזלו מאזניים... להגיד כי בו פלס ומאזני משפט לה'!

⁹⁷ ויקרא רבה, מהד' מ' מרגליות, פרשה כט, ח, עמ' תרעח.

⁹⁸ במדבר רבה, וילנא, טז, כג. ובמקבילות: פסיקתא רבתי, מהד' איש שלום, פסקא מ (בחדש השביעי), דף קעב, א; פסיקתא דרב כהנא, מהד' מנדלבוים, פסקא כג (ראש השנה), ח, עמ' 341; מדרש תנחומא, בוכר, פרשת שלח, סימן כה, דף לו, א.

⁹⁹ והשווה תשובת רב האי גאון, תשובות הגאונים שערי תשובה, סי' יג, לייפציג תרי"ח, דף ב, 2-1 (תשובות הגאונים, ליק תרכ"ד, סי' ל, עמ' 13; תשובות הגאונים, הרכבי, סי' שסב, ניו יורק תשי"ט, עמ' 183) שם נתפרש, כנראה, כל משל בנפרד: 'וששאלתם: א"ר יוחנן ש' ממשלות שועלים היו לו לר' מאיר, ומכולן לא עלה בידינו אלא א': "אבות יאכלו בסר ושני בנים תקהינה", ואמרי לה: "מאזני צדק"... ודעו כי משלים אלה יש בהן מוסרים ולימודים... ובאלו ממשלות שהיו

[א] משל הוא שרימה השועל את הזאב ליכנס לחצר היהודים בערב שבת, ולתקן עמהם צרכי סעודה ויאכל עמהם בשבת, וכשבא ליכנס חברו עליו במקלות. בא להרוג את השועל, אמר: לא הלקוך אלא בשביל אביך, שפעם אחת התחיל לסייען בסעודה ואכל את כל נתח טוב. אמר לו: ובשביל אבא אני לוקה? אמר לו: הן, האבות יאכלו בוסר וגו', [ב] אבל בא עמי ואראך מקום לאכול ולשבוע. בא לו על הבאר, ועל שפתו מוטל עץ והחבל מושכב עליו, ובשני ראשי החבל שני דליים קשורים. נכנס השועל בדלי העליון, והכביד וירד למטה ודלי התחתון עלה. אמר לו הזאב: למה אתה נכנס לשם? אמר לו: יש כאן בשר וגבינה לאכול ולשבוע, והראה לו דמות הלבנה במים כדמות עגול, כמין גבינה עגולה. אמר לו: אני היאך ארד? אמר לו: הכנס אתה בדלי העליון. נכנס והכביד וירד, ודלי שהשועל עליו – עלה. אמר ליה: היאך אני עולה? אמר לו: צדיק מצרה נחלץ ויבא רשע תחתיו, [ג] לא כך כתיב: מאזני צדק וגו' ¹⁰⁰

במקום אחר מופיעים מאזני הצדק כדימוי לצדק האלוקי הנוהג בקביעת שכרם של צדיקים לעתיד לבוא:

ואם תאמר: מי שקרא ושנה הרבה, ומי שקרא ושנה קימעה – יהיו מאור פניהן שוין במאור פנים לעולם הבא? אין לפניו משוא פנים! ומנין? תדע לך שכן. צא ולמד, ממשה ואהרן נדב ואביהוא ושבעים מזקני ישראל, שהיו כולם בפרק אחד, ומאור פניהם שוין כאחד. כיון שעלה משה למרום וקרא ושנה,

לו לר"מ, היה בכל א' מהם מוסמך על מקרא שדומה לטעמו, וכן הם מושלים: מעשה בשועל שבא עליו הארי לאכול. א"ל השועל: מה יש לי בידי להשביעך, אבל אני מראה אותך אדם שמן, שאתה טורף ושבע ממנו. והיה שם גומץ מכוסה, ואדם יושב מאחוריו. כיון שראה הארי, אמר לשועל: הריני מתירא מתפלתו של זה שלא תכשילני. א"ל שועל: אי אתה מתירא, ולא בנך ובן בנך מגיעו העון. עכשו תשביע רעבונך, ועד בן בנך זמן הרבה. נתפתה הארי, וקפץ על הגומץ ונפל שם. בא לו שועל, ועמד על שפת הגומץ מציץ עליו, וא"ל הארי: הלא אמרת לי, שאין הפורענות באה עליך, אלא בן בנך נתפס בה?! א"ל השועל: כבר יש עון על אבי אביך שאתה נתפס בו. א"ל הארי: אבות יאכלו בסר ושני בנים תקחינה. א"ל שועל: ולמה לא חשבת כן מבראשונה? וכמה וכמה מיני מוסר יש במשל הזה (נ"א וכן שאר משלות!).

ראה עוד: אגרת ר' אלחנן לרב שרירא, כ"י קימברידג' T-S 20.49. מופיעה באתר <http://www.princeton.edu/~geniza...> וכן (חלקית) אצל: ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 128 (והערה 25, שם).

¹⁰⁰ רש"י, סנהדרין לט, א ד"ה אבות יאכלו בוסר. ישנה קירבה מסויימת בין משלי השועלים של ר' מאיר לבין משלי איזופוס. ראה על כך, לאחרונה, אצל ש"י פרידמן, 'הפתגם ושברו – עיון בתרבות המשל בספרות התלמודית', JSIJ 2 (2003), עמ' 29, הערה 25 (והשווה שם, עמ' 28, הערה 21). ראה עוד: H. Schwarzbaum, 'Talmudic-Midrashic Affinities of Some Aesopic Fables', H. A. Fischel (ed.), *Essays in Greco-Roman and Related Talmudic Literature*, New York 1977, pp. 425-442. באשר למשל המובא ברש"י כאן, ראה: משלי איסופוס, מהד' ש' שפאן, ירושלים תש"ך, סימן ריז, עמ' 104 [השועל והתיש] (וראה הערת שפאן, שם, עמ' 203).

הרבה בו דברי תורה יותר מכולם, שנאמר במקום אחר: יתר מרעהו צדיק (משלי יב, כו), וזהו ששאל חבקוק הנביא מלפני הקב"ה. ועל שעמד ודבר דברים יתירין, הראהו הקב"ה כל מידות שנאמרו לו למשה אבי החכמה ואבי הנביאים. הראהו מאזני צדק אבני צדק איפת צדק והין צדק. אמר לפניו: רבוננו של עולם, מי שקרא ושנה הרבה, ומי שקרא ושנה קימעה, יהו מאור פניהם שוין במאור פנים לעולם הבא? אמר לו: לאו, כל אחד ואחד לפי דרכו.^{101 102}

ד. השוקל במאזניים – עושה כמשפט שמים בארץ

בפרקים הקודמים עמדנו על ייחודם של דיני מידות ומשקלות. ראינו כי מגמתם אינה, בהכרח, הגינות מסחרית גרידא. אפשר שמניע אותם דבר-מה נוסף: המודד והשוקל חשוב כדיין, ועל כן, אי-דיוק בפעולותיו כמוהו כעיוות הדין. בעקבות הפרק הקודם ניתן לחדד עוד את משמעותם של דיני מידות ומשקלות. דימוי משפט שמים למדידה בכלי ולשקילה במאזניים ניתן לפירוש דו-סטרי, לא רק כלפי שמים כי אם גם כלפי ארץ. הווי אומר: הסוחר המודד לא זו בלבד שהוא דיין המעמיד במשפט ארץ, יותר מכך: במעשיו הוא נדמה לעליון;¹⁰³ וכשם ששופט כל הארץ דן דין אמת לאמיתו, במאזניים – במידה, במשקל ובמשורה, כך גם הסוחר בארץ נדרש לדיוק מרבי, ולא – הוא פוגם במשפט הא-ל ושמא אף במלך המשפט גופו.¹⁰⁴

1. 'מאזני משפט לה' – משפט שמים וארץ

הפירוש הדו-סטרי, המדמה משפט שמים למשפט הארץ, בא לידי ביטוי במקרא בדמות פסוק דו-משמעי שבספר משלי (טז, יא): 'פָּלֵס וּמֵאֲזַנֵי מִשְׁפָּט לְיַדּוֹד מְעַשְׂהוּ כָּל אֲבְנֵי כִּס'.¹⁰⁵

¹⁰¹ אליהו זוטא, מהד' איש שלום, פירקא יב, עמ' 193-194.

¹⁰² ראה עוד בזוהר, חלק ב, פרשת פקודי, דף רנב, א. מתואר שם משפט השמים הנעשה בהיכלות העליונים ועל פתחיהם: 'פתחא רביעאה – בהאי פתחא קיימא חד ממנא ואזני"ה (ס"א מאזני"ה) שמה, והאי איהו מתקלא דנטלא (ס"א דתקיל) זכין וחובין וביה אתקלו כלהו כחדא. ודא אקרי מאזני צדק, כדכתיב: מאזני צדק (ויקרא יט), בהאי אתקלו כלהו לאתדנא...!'

[תרגום: הפתח הרביעי – בזה הפתח עומד ממונה אחד ואזניה (או: מאזניה) שמו, וזה הוא משקל שנוטל (או: ששוקל) זכויות וחובות, ובו נשקלים כולם כאחד. וזה נקרא מאזני צדק, כמו שכתוב: מאזני צדק, בזה נשקלים כולם להידון...]

¹⁰³ חיקוי מעשה האדם את מעשה השמים מזין כמה מוסדות הלכתיים מרכזיים. ראה על כך נספח ג'.

¹⁰⁴ זוהר, חלק ג, קדושים, דף פה, ב: 'כגוונא דאיהו עביד לתתא כגוונא דיליה ממש עביד לעילא, ותא חזי: קודשא בריך הוא שוי כורסייא דדינא בשעתא דדייני יתבין. הדא הוא דכתיב (תהלים ט): כונן למשפט כסאו... ומאן דדאין דינא בעי למידן (ס"א למיתב) בכורסיה דמלכא, ואי פגים חד מנייהו כאלו פגים לכורסיה דמלכא, וכדין קודשא בריך הוא אסתלק מבינייהו דדייני ולא קאים בדייניהו...!'

[תרגום: כמו שהוא (הדיין) עושה למטה, כמותו ממש נעשה למעלה, ובוא ראה: הקדוש ברוך הוא מתקין את כסא הדין בשעה שהדיינים יושבים, זה הוא שכתוב (תהלים ט): כונן למשפט כסאו... ומי שדן דין צריך לדון (ס"א לישב) בכסא המלך, ואם פוגם אחד מהם כאילו פוגם לכסא המלך, ואז הקדוש ברוך הוא מסתלק מביין הדיינים ואינו עומד בדינם...]

משמעו האחד, והוא המקובל בספרות חז"ל,¹⁰⁵ מתייחס למשפט השמים. משפט ה' נעשה באמצעות פלס, מאזניים ואבני משקל, וכך מקבל כל אדם את הראוי לו, כפי מידתו – מידה כנגד מידה:

זש"ה [= זהו שאמר הכתוב]: 'פלס ומאזני משפט לה' – אין הקב"ה מקפח שכרו של אדם, אלא במדה שאדם מודד בה מודדין לו.¹⁰⁶

כך, למשל, פירשו אמוראי א"י את אשר אירע ליוסף, כעונש על שהוציא את דיבתם של אחיו רעה אל אביהם – מידה כנגד מידה:

אמר רבי יודה בן פזי: 'פלס ומאזני משפט לה' מעשהו כל אבני כיס'. מה אמר: חשודין הן על אבר מן החי? אמ' הקב"ה: כך אני מוכיח עליהן, שהן שוחטין ואוכלין – 'וישחטו שעיר עזים ויטבלו את הכתונת בדם'. מה אמר: מזלזלין הן בבני השפחות ונוהגין בהן כעבדים? לעבד נמכר יוסף. מה אמר: נותנין עיניהן בבנות הארץ? הא דובא מתגריא לך – 'ותשא אשת אדניו את עיניה אל יוסף' וגומר.¹⁰⁷

משמעו האחר של הפסוק מתייחס למידות ומשקלות שבארץ.¹⁰⁸ מונחי הפסוק המרכזיים שאובים בבירור מתוך פרשת מידות ומשקלות: 'מאזני משפט' כנגד האמור בויקרא יט, לה-לו ('... במשפט... מאזני צדק יהיה לכם'), ו'אבני כיס' כנגד האמור בדברים כה, יג ('לא יהיה לך בכיסך אבן ואבן'). אפשר, א"כ, שבמסגרת דרישות היושר והצדק המופנות אל המלך (משלי שם, י-טו), מודגשת פרשת מידות ומשקלות, שהיא מבחן משמעותי לעמידה בדרישות אלו.

¹⁰⁵ זהו גם הפירוש המקובל, בד"כ, אצל הפרשנים המסורתיים – בעקבות חז"ל. ראה משלי שם: רס"ג, מהד' קאפח, עמ' קיט; רש"י; ר' יוסף קמחי, פירושים לספר משלי לבית קמחי, מהד' א' תלמג', ירושלים תשנ"א, עמ' 83; ר' יונה גירונדי; רבנו בחיי; ר' מנחם המאירי, מהד' משי זהב, ירושלים תשכ"ט, עמ' קסג; אלשיך; ר' יוסף נחמיאש, מהד' פוננסקי, ברלין תרע"ב, עמ' 88; מלבי"ם.

¹⁰⁶ דברים רבה, ליברמן, דברים, כג, עמ' 23. וראה: רס"ג, הנבחר באמונות ובדעות, המאמר התשיעי, ח, מהד' קאפח, עמ' רפב: 'וכמו שידענו שמכות מצרים היו כלליים והגיע מהם לכל ממרה כפי שראוי לו... כמו שאמר (משלי י"ו י"א) פלס ומאזני משפט לה'; ר' יוסף אלבו, ספר העיקרים, מאמר ראשון, פרק יד, מהד' י' הוויק, פילדלפיה תש"ו, כרך ראשון, עמ' 126: 'וכזה יש לומר בעונשי העולם הבא, כי פלס ומאזני משפט לה', לתת לכל אחד ואחד עונש כפי מרדו'.

¹⁰⁷ ירושלמי, פאה א, א; דף טז, א. ובמקביל: בראשית רבה פד, מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 1009, בשם ר' יהודה בר' סימון, הוא-הוא ר' יהודה בן פזי, עיין: ח' אלבק, מבוא לתלמודים, ת"א תשמ"ז, עמ' 329. ראה עוד: שמות רבה, וילנא, פרשה טז, ג (מידה כנגד מידה – בשמואל ומשה, יהודה ותמר, ישראל ומצרים, וכולם נסמכים על הפסוק שבמשלי).

¹⁰⁸ כך פירש, למשל, ר' אברהם בן עזרא: 'למ"ד "לה" כמו "בעבור", כי הוא צוה לעשות במשקל ובמאזני' כמשפט... כל אבני כיס... שלא יהיה שם גדולה וקטנה (והשווה: פירוש ראב"ע, כ"י אוקספורד, מהד' ש"ר דריבר, אוקספורד תר"מ, עמ' 23: 'משקל האבנים ומאזני משפט לה' הם, כי הוא צום בתורה...'). ראה עוד: ר' משה קמחי, פירושים לספר משלי לבית קמחי, הנ"ל בהערה 105, עמ' 237.

2. המשקר במידה שקול לעובד עבודה זרה
 כאמור, מדברי הספרא שהובאו לעיל (בפרק ב' בסופו) עולה, שאי דיוק במידות
 ובמשקלות שקול בחומרתו לעבודה זרה. על המשקר במידה נאמר (שם) שהוא 'קרוי
 עוול שנאווי ומשוקץ, חרם ותועבה, וגורם לחמשה דברים: מטמא את הארץ, ומחלל את
 השם, ומסלק השכינה, ומפיל ישראל בחרב, ומגלה אותם מארצם'.
 סך כל כינויו של המשקר במידה (רישא) ותוצאות מעשיו (סיפא) – לא נאמרו
 ביחס לשום עבירה, אלא כלפי עבודה זרה: עובד עבודה זרה 'שנאווי' מלפני המקום;
 המשתחויה לאלהים אחרים מתואר כ'שונא' לה',¹¹⁴ וכן העבודה זרה מתוארת כשנואת
 ה';¹¹⁵ העובד קרוי גם 'משוקץ' ותועבה' – האלילים מכונים 'שיקוצים'¹¹⁶ או
 'תועבות',¹¹⁷ ואדם מישראל מצווה לשקצם ולתעבם;¹¹⁸ והואיל וסופו לחרם, מכונה
 עובד האלילים אף בכינוי 'חרם'.¹¹⁹
 התוצאות החמורות הנגרמות בגין עיוות המידה, אף הן לא יוחסו במקראות ובדברי
 חכמים אלא לעבירות שיש בהן עבודה זרה.¹²⁰ כך מצינו במי שמעביר מזרעו למולך:

למען טמא את מקדשי ולחלל את שם קדשי – מלמד שהוא מטמא את המקדש,
 מחלל את השם ומסלק את השכינה ומפיל את ישראל בחרב ומגלה אותם
 מארצם.¹²¹

וכן במסית ומדיח:

אשר יעשה את הרע בעיני ה' אלהיך לעבור בריתו – קרוי חמשה שמות: חרם
 תועבה שנאווי משוקץ ועוול, והמקום קרא לו חמשה שמות: רע ומפר ברית,

¹¹⁴ כך בעשרת הדיברות שבשמות כ, ד ובדומה לכך: דברים ה, ח; ז, י.

¹¹⁵ דברים יב, לא; טז, כב.

¹¹⁶ דברים כט, טז. לבד מעבודה זרה אף מאכלות אסורות מכונות 'שיקוץ' וישנה חובה חוזרת
 ונשנית לשקצם. ראה: ויקרא יא (לאורך הפרק); כ, כה.

¹¹⁷ דברים ז, כה-כו; יג, יד-טו (עיר הנידחת); יז, ב-ד (יחיד שעבד עבודה זרה); כ, יח, ועוד רבים.
 עבירות נוספות המכונות 'תועבה' הן: משכב זכור (ויקרא יח, כב; כ, יג) ומאכלות אסורות (דברים
 יד, ג [בראשית מג, לב]).

¹¹⁸ דברים ז, כו (בהמשכם של הפס' הנ"ל בהערה קודמת): 'שקץ תשקצנו ותעב תתעבנו'.

¹¹⁹ שמות כב, יט; דברים ז, ב; ז, כו (הנ"ל): 'והיית חרם כמהו שקץ תשקצנו ותעב תתעבנו פי
 חרם הוא'; יג, טז-יח (עיר הנידחת).

¹²⁰ כאמור לעיל (בהערה 76 וסביבה), טומאת הארץ וחילול השם יוחסו אף לשפיכות דמים. מכל
 מקום, מצבור חמשת הדברים מופיע רק בעבירות עבודה זרה. עמד על כך הגר"א מוילנה, אדרת
 אליהו, ויקרא יט, טו: 'וגבי ע"ג כתיב כל החמישה דברים: בפרשת קדושים "לטמא את מקדשי
 ולחלל את שם קדשי", היינו מטמא מקדש ומחלל השם; ובפ' בחקתי כתיב: "וגעלה נפשי אתכם",
 דהיינו סילוק שכינה, "ואתכם אזרה בגוים", דהיינו מגלה את ישראל, "והריקותי אחריכם חרב"
 היינו מפיל את ישראל בחרב'.

¹²¹ ספרא, קדושים, פרשה י, ח, דף צא, ג.

מנאץ, מכעיס וממרא,¹²² וגורם חמשה דברים: מטמא את הארץ ומחלל את השם ומסלק את השכינה ומפיל את ישראל בחרב ומגלה אותם מארצם.¹²³

קיימת, א"כ, התאמה חד-חד ערכית בין עבודה זרה לבין עבירת מידות ומשקלות, עד שניתן להיאמר ש'כל המשקר במידה כאילו עובד עבודה זרה'. במלים אחרות: עבירת מידות ומשקלות חורגת מתחום היחסים שבין איש לרעהו והיא נוגעת גם בתחום הפולחן הדתי.¹²⁴

ועדיין, מימרה חריפה זו דורשת ליבון נוסף. והלא שקלו חכמים בדרשה זהה, אף היא בספרא, בין עבודה זרה לבין עיוות הדין ע"י הדיין.¹²⁵ ייתכן, א"כ, שעיוות הדין ע"י הדיין הוא העבירה הדתית,¹²⁶ וההיקש שבין דיין למוֹדד הוא שגרם להעברה של דרשת עיוות הדין אל דרשת המשקר במידה.¹²⁷ לפיכך, שומה עלינו לברר איזה מבין הדרשות מקורית ואיזוהי המושאלת. דומה, שהתשובה לשאלה זו ברורה. הדרשה מבססת את הדמיון – בין 'משקר במידה' ו'מעוות דין' לבין עבודה זרה – על דמיון

¹²² גר"א, אדרת אליהו, שם: 'ונקרא רע ומכעיס וממרה ומנאץ ומפר ברית' כמ"ש: "ופנה אל אלהים אחרים ועבדוני ונאצו והפר את ברית", ונאמר: "כי אנכי ידעתי את מריך", ונאמר "כי תעשו הרע בעיני ה' להכעיסו כו'".

¹²³ ספרי, דברים, קמח, עמ' 203.

¹²⁴ על רקע פרשנות זו לדיני מידות ומשקלות, ראויה לתשומת-לב טענתו ההיסטורית של י' ידין, 'אבני משקל עתיקות מיהודה ותאריכם של חרסי שומרון', בתוך: י' קויפמן ואח' (עורכים), עז לדוד, ירושלים תשכ"ד, עמ' 322-334. לדבריו, המשקולות היהודאיות (המיוחדות ליהודה – ידין, שם, עמ' 324) קשורות לממלכת יאשיהו. סקוט הרחיב טענה זו, ולפי הצעתו רפורמת יאשיהו כללה תקנון משקלות, ובמסגרתה נוצרו משקלות תקניות אחידות. ראה: R.B.Y. Scott, 'The Scale Weights from Ophel 1963-4', *PEQ* 1965, pp. 128-139. עפ"י התיאור המקראי, עיקרה של הרפורמה הוא ביעור העבודה הזרה (מל"ב כג, ד-טו, יט-כ, כד; דה"ב לד, לג). קריאת טענתו של סקוט על רקע התיאור המקראי, מובילה גם היא לזיקה אפשרית בין איסור עבודה זרה לבין שימוש במשקלות לא תקניות.

¹²⁵ לעיל הערה 66 וסביבה.

¹²⁶ מדרש תנאים טז, יט, עמ' 98: 'בשעה שהדיין רוצה לקלקל את הדין, הקב"ה אומר לו: המתן עד שאעמוד מאצלך... וכל המטה את הדין סופו שאינו ירא מן הקב"ה...'; תוספתא סוטה, מהד' ליברמן, יד, ג, עמ' 236: 'ונתקלקלו הדיינים ופסקה השכינה מישראל'; תנחומא, ורשא, משפטים, ד, ירושלים תשכ"ה; ד"צ ורשה תרל"ה, דף צח, ב: 'שבשעה שדיין מכיר פנים ומקלקל את הדין מסלק את השכינה... מפני שכתוב בו: אלהים נצב בעדת אל בקרב אלהים... מה הקב"ה עושה? שולף חרבו כנגדו, להודיעו שיש דין למעלה... וכשדן דין אמת אין השכינה זזה הימנו...'; מדרש תהלים, בוכר, יב, ג, דף נד, א: 'בשעה שהדיינים מבקשים לקלקל את הדין, הקב"ה מסלק שכינתו מביניהם...! ראה עוד: ר"ד פארדו, משכיל לדוד, ונציה תקכ"א, דף קו, א-ב (לא תעשו וכו').

¹²⁷ ייתכן, שהחומרה המיוחדת בה ראו חכמים את עבירת עיוות הדין, מתבהרת על רקע הלכת הכיתות. במגילת המקדש נקבע עונש מוות לדיין המטה משפט צדק: 'והאיש אשר יקח שוחד ויטה משפט צדק יומת ולוא תגורו ממנו להמיתו' (מגילת המקדש, עמ' נא, שורות 16-18, מהד' י' ידין, כרך שני, ירושלים תשל"ז, עמ' 161-162). כמו כן, נתפסת שם הטיית המשפט כעבירה הגורמת לטומאת המקדש: 'כי השוחד מטה משפט ומסלף דברי הצדק ומעורר עיני חכמים ועושה אשמה גדולה ומטמא הבית בעוון החטאה' (מגילת המקדש, שם, שורות 13-15). וראה ביאורו של י' ידין, מגילת המקדש, כרך ראשון, ירושלים תשל"ז, עמ' 292-293 (והשווה משנה, אבות ה, ה: 'חרב בא לעולם... [ו] על עוות הדין, ועשו – עפ"י מגילת המקדש – דין אדם כדין שמים).

כינויים. למעשה, קיים רק כינוי אחד המשותף לעבודה זרה ולאחת מן העבירות הנ"ל – 'תועבה'.¹²⁸ כינוי זה מופיע רק במשקל במידה (דברים כה, טז: כִּי תִעַבְתָּ דָּוָד אֱלֹהֶיךָ כֹּל עֲשֵׂה אֱלֹהַּ כֹּל עֲשֵׂה עֲנֹל), ואיננו מופיע בעיוות הדין.¹²⁹ הוזה אומר: הדרשה המקורית נדרשה במידות ובמשקלות, ומכאן הועברה לעיוות הדין.¹³⁰ מכאן מתאשרת המסקנה שלעיל: הדמיון שבין עבודה זרה לבין עיוות מידות ומשקלות – איננו מקרי או עקיף. הוא ישיר ומהותי, ויש בקלקול המידות סממנים של עבודה זרה.¹³¹ מהם סממנים אלו?

המודד והשוכל מחוייבים לעשות משפט צדק בארץ כבבואה למשפט השמים, הנעשה אף הוא במידה ובמשקל. בעשותם משפט צדק – נעשה משפט השמים בארץ. להבדיל, בעשותם עוול במשפט נעשות שתי רעות: האחת – משפט השמים מסולק מן הארץ.¹³² והאחרת – למשפט השמים מוצב תחליף שהוא שקר,¹³³ על פניו של מקום.¹³⁴

¹²⁸ א. 'תועבה' מוגדרת כדבר נאלח, שנוא ומשוקץ, ואולי: עבירה שיש בה סטייה חברתית (בין מוסרית ובין דתית). ראה: י' מילגרום, 'תועבה', אנציקלופדיה מקראית ח, עמ' 466-467.
 ב. הכינוי 'עול' מופיע הן בעיוות דין והן במשקל במידה (ראה לעיל פרק ב'). ברם, הוא לא נזכר בעבודה זרה. בחינה של כינוי זה מלמדת שהוא משמש בשתי משמעויות: האחת – כללית. 'עול' או 'עולה' היא עבירה או מעשה רע. ראה, למשל, תהלים לז, א; נג, ב. המשמעות האחרת ספציפית, והיא השכיחה: עוולה שקולה למירמה ולעיוות דין. ראה, למשל, יחזקאל יח, ח; לג, יח-ט; צפניה ג, יג; משלי כט, כז; איוב יג, ז. ראה: *BDB*, p. 732 ('עול', 'עולה'); *KBL*, pp. 797-798 ('עול', 'עולה').

אכן, הן עיוות דין והן משקל במידה מכונים 'עול' לפי המשמעות האחרונה. לעומת זאת, עבודה זרה אינה מכונה באף מקום 'עול'.

¹²⁹ ראה פירוש ראב"ד לספרא, פרשה ב, פרק ד, מהד' וייס, דף פט, א: 'דכתיב "כי תועבת ה' כל עושה אלה כל עושה עוול", הרי שהעוול נקרא תועבה וכתוב: "כל תועבת ה' אשר שנא"... וגורם לחמשה דברים... שכיון שהעול נקרא תועבה הרי [הוא] כעובד ע"ז שגורמת לכל הדברים הללו...'; גר"א, אדרת אליהו, שם: 'דילפינן כולהו מע"ג, דהכא כתיב "תועבה" וגבי ע"ג כתיב "תועבה", וגבי ע"ג כתיב כל החמישה דברים'.

¹³⁰ כך הסיק רבנו הלל בפירושו לספרא, ספרא דבי רב, מהד' קולדיצקי, ירושלים תשכ"א, דף מב, א: 'שהדיין המקלקל את הדין קרוי "עול"... כדכתיב הכא "לא תעשו עול", וכתוב במשקלות "כי תועבת ה' אלקיך... כל עושה עול" – מה עול דהתם תועבה... דיליף "תועבה" – "תועבה" מע"ז, דכתיב "שקץ תשקצנו ותעב תתעבנו כי חרם הוא", וכתב "אשר שנא ה' אלקיך", אף עול דהכא [בדין המקלקל את הדין – י"ב] תועבה ושקץ ושנוי וחרם. וגורם לחמישה דברים... דיליף להו מע"ז...! לפי פירושו של רבנו הלל, מקור הדרשה הוא 'תועבה' האמורה במשקלות ובעבודה זרה, וממשקלות מועברת הדרשה לדין (באמצעות ההיקש 'לא תעשו עול'). ראה עוד הגהות מהרש"ל על הסמ"ג, בתוך: נצר מטעי, ירושלים תשנ"א, עמ' קסה.

¹³¹ היקש בין עבירה או מעשה פסול לבין עבודה זרה – שגור בלשון חכמים, באמצעות הנוסחה 'כאילו עובד עבודה זרה'. ראה על כך בנספח ד'. בחלק מן המקרים נראה שמדובר בדרשה צורנית או בפראזה (נסיון לתאר את חומרת העבירה). ברם, שונה הדוגמה שלפנינו. כאן לא נעשה שימוש בנוסחה הקבועה, וההיקש שבין עבודה זרה למידות ומשקלות אינו בדימוי בעלמא ('כאילו'). כאן מתייחס ההיקש לסידרת כינויים והשלכות המקיימים זהות עמוקה בין שני צדדיו.

¹³² זהו, למעשה, 'סילוק השכינה'. ראה הנ"ל בהערה 126 (ובהערה 104).

¹³³ בלשון הספרא, שם: 'משקל במידה'; פסיקתא דרב כהנא, מהד' מנדלבוים, פסקא ג (זכור), ד, עמ' 42: 'שמידותיו של שקר'. לשון זה מכוון ל'עול' שבמקרא ('לא תעשו עול במשפט'), שהוראתו השכיחה היא שקר ומרמה. ראה לעיל בהערה 128. ראה עוד מהר"ל, גבורות ה', פרק מה, מהד'

למעשה, אלו הן רעותיה של העבודה הזרה: מחד, היא ממעטת כוחו של מקום, וכביכול, מסלקת אותו מן הארץ,¹³⁵ ומאידך, היא מציבה לאלוקות תחליף שקרי.¹³⁶ משהוצגה השקילות שבין עיוות המידות לבין עבודה זרה, ניתן להתקדם לקראת ביאורו של איסור הכנתם של מידות ומשקלות שאינם מדויקים. כאמור, דרישת הדיוק שביסוד דיני מידות ומשקלות אינה מצטמצמת לפעולות המדידה והשקילה בלבד. היא כוללת גם את האיסור לייצר מידות ומשקלות חסרים (וכן את האיסור להשהותם, ואפילו אין כל כוונה להשתמש בהן). דרישה נדירה כזו, המרחיבה איסור השולל פעולה לכלל איסור המונע אף את הכנתם והשהייתם של חפצי הפעולה – חוזרת ונשנית באיסורי עבודה זרה. כך נדרש במדרשי ההלכה:

'לא יהיה לך אלהים אחרים'. למה נאמר? לפי שנאמר: 'לא תעשה לך פסל וכל תמונה', אין לי אלא שלא יעשה; העשוי כבר, מנין שלא יקיים? תלמוד לומר: 'לא יהיה לך אלהים אחרים'.¹³⁷

למעשה, רק בשני איסורים שבתורה מופיע צירוף הלאוים 'לא תעשה/תעשו' ולא יהיה לך'. במידות ובמשקלות – 'לא תעשו עֹל בְּמִשְׁפֵּט בְּמִדָּה בְּמִשְׁקָל וּבְמִשׁוֹרָה' (ויקרא יט, לה); 'לא יִהְיֶה לְךָ בְּכִסֵּךְ אָבֶן וְאָבֶן גְּדוֹלָה וְקִטְפָּה. לֹא יִהְיֶה לְךָ בְּבֵיתְךָ אֵיפָה וְאֵיפָה

מכון המהר"ל, ירושלים תשנ"ט: 'כי אין לך דבר שקר כמו המשקר במדות ובמשקלות, והטעם הוא כי דבר שהוא עשוי למדה להשוות את הדבר והוא יוצא בהם מן השווי דבר קשה הוא זה' (עמ' רנו)... (והמשקר במידות) 'הוא יוצא מדבר שהדין והמשפט מחייב, שהוא משקר בדבר שהדין נותן (ו) שהמשפט מחייב שיהיה המשקל שווה... (עמ' רנח – בשיכול המלים).

¹³⁴ רמב"ן במדבר יא, טז: 'ולזה ירמוז הכתוב באמרו (תהלים פב א): "אלהים נצב בעדת אל בקרב אלהים ישפוט", כי השכינה עמהם להסכים על ידם. ואמר הכתוב (שם פסוק ב): "עד מתי תשפטו עול", יזהיר בהם אחרי שהשם הנכבד עמהם בדבר המשפט איך לא תיראו ממנו להטות המשפט, כטעם "העם המכעיסים אותי על פני" (ישעיה סה ג)'.
¹³⁵ מכילתא דרבי ישמעאל, מס' דבחדש, פרשה ט, עמ' 238: "...כשם שעבודה זרה מטמאה את הארץ ומסלקת את השכינה; ספרי זוטא, טו, ל, עמ' 286: "את ה' הוא מגדף" – למה עובדי עבודה זרה דומין? לאחד שנטר (שנטל) קערה וגדפה, ולא שייר הימינה כלום' (השווה ספרי במדבר, קיב, עמ' 120). ועיין: י' לורברבוים, צלם אלהים, הלכה ואגדה, ירושלים ות"א תשס"ד, עמ' 265-267; סנהדרין סז, ב: 'למה נקרא שמן כשפים? שמכחישין פמליא של מעלה' (רמב"ן דברים יח, ט).

¹³⁶ עבודה זרה מתוארת כ'שקר' בדברי הנביאים. ראה, למשל, ירמיהו טז, יט; נא, יז. ראה עוד תנחומא, בוכר, לך לך, טו, דף לו, ב (=אגדת בראשית, בוכר, יג, א, עמ' 28): 'שנמשלה ע"ז בשקר...!
הצבת תחליפי שקר שקולה לעבודה זרה – גם בהקשרים אחרים. ראה אליהו רבה, מהד' איש שלום, פרשה כד, עמ' 132: 'אנכי ה' אלהיך, לא יהיה לך, לא תשא – מה עינין זה אצל זה, אלא ללמדך, שכל הרגיל בשבועת שוא ובשבועת שקר – הרי זה עובד עבודה זרה'; ירושלמי סנהדרין ז, א; דף כד, ב: 'נביא השקר בכלל עובדי עבודה זרה היו...!
¹³⁷ מכילתא דרבי ישמעאל, מס' דבחדש, פרשה ו, עמ' 223. וראה עוד: מכילתא דרשב"י כ, ג, מהד' אפשטיין-מלמד, עמ' 146; מדרש תנאים ה, ז-ח, עמ' 20. יש שפסקו עפ"י מדרשי הלכה אלו, ויש הרואים בהם חריג שאין לפסוק כמותו. ראה על כך רמב"ן, השגות לספר המצוות, מ"ע א (ביחס לדברי בעל הלכות) ול"ת ה; רמב"ן שמות כ, ב ('ולפי דעתי שאין הלכה כדברי זאת הברייתא, וכדברי יחיד היא שנויה'); תוספות יומא נד, א-ב ד"ה כרובים.

גְדוֹלָה וְקִטְוָה' (דברים כה, יג-יד). ובעבודה זרה – 'לֹא תַעֲשֶׂה לְךָ פֶסֶל וְכָל תְּמוּנָה' (שמות כ, ג ובדומה בדברים ה, ז); 'לֹא תַעֲשֶׂוּן אֹתִי אֱלֹהֵי כֶסֶף וְאֱלֹהֵי זָהָב לֹא תַעֲשֶׂוּ לְכֶם' (שמות כ, יט) ועוד.¹³⁸ וכן: 'לֹא יִהְיֶה לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל פְּנֵי' (שמות כ, ב).¹³⁹ עבודה זרה ברורה בחומרתה. הפגיעה בייחוד ה' ובנבדלותו קיימת גם בייצור האלילים או בהשהייתם.¹⁴⁰ באופן דומה יש להבין את איסורי מידות ומשקלות. דווקא משום שהמודד והשוקל נדרשים למעין משפט שמים – סטייה ממנו היא העמדת תחליף למעשה שמים. מידות ומשקלות שלמים הולמים את משפט השמים והם ביטוי לו. מידות ומשקלות חסרים עומדים ביריבות למשפט השמים, ועשייתם או השהייתם שקולים לעבודה זרה.^{141 142}

3. 'שאינן האמנת המדות תלויה אלא בבריות, והמקום ברוך הוא הוחל שמו עליהן' השלך נוסף של הזיהוי שבין מדידה ושקילה שבארץ לבין משפט השמים הוא, כנראה, הלכת המחילה על המידות (ראה לעיל א.2 II). הלכה זו קובעת, שמידות ומשקלות – אינם ניתנים למחילה. כך שנינו בתוספתא:

¹³⁸ שמות לד, יז; ויקרא יט, ד; כו, א.

¹³⁹ מסתבר שצירוף כזה, המופיע רק במידות ובמשקלות ובעבודה זרה, הוא שהניע את הדרשה הבאה (ויקרא רבה, מהד' מרגליות, פרשה טו, ז עמ' שלד; רות רבה א, ג): 'אמר רבי לוי: ברכות מברכות את בעליהן וקללות מקללות את בעליהן... אמר הקדוש ברוך הוא: אני אמרתי לא תעשה איפה גדולה וקטנה ועשית, חייך שאפילו בקטנה אינו מספיק אותו האיש. וכוותה: לא תעשון אתי אלהי כסף ואלהי זהב (שמות כ) – אם עשית כן, חייך שאפילו של עץ ושל אבן אינו מספיק בידו שתהא לו'.

¹⁴⁰ כוזרי, מאמר א, פט; רמב"ן, השגות לספר המצוות, לא תעשה ה; ספר העיקרים, מאמר שלישי, יח.

¹⁴¹ מקבילה לרעיון כזה ניתן למצוא בחובת הדיוק שבהכנתם של הכרובים שבמשכן. הכרובים הם מעין חיות הקדש של שמים (רמב"ן, שמות כה, הקדמה לפרשת תרומה; מ"ד קאסוטו ור"ד ברנעט, 'כרוב, כרובים', אנציקלופדיה מקראית ד, 238-244; י' בער, 'עבודת הקרבנות בימי בית שני', ציון מ (תשל"ה), עמ' 103-104), ומשה מצווה לעשותם בארץ מעין תבנית ומתכונת שהראו לו מן השמים (אנציקלופדיה מקראית שם, עמ' 243: 'הכרובים... אינם אלא קישוטים המיוסדים על הכלל שהמקדשים של מטה מקבילים למקדש של מעלה, ומסמלים אותו בכל פרטיהם'). סטייה מתבנית ומתכונת זו – אינה משקפת את מעשה השמים, ועל כן היא עבודה זרה. ראה מכילתא דרבי ישמעאל, מס' דבחדש, פרשה י, עמ' 241: "אלהי כסף ואלהי זהב" – למה נאמר? לפי שהוא אומר (שמות כה יח) "ועשית שנים כרובים זהב", אמר הריני עושה ארבעה, ת"ל "אלהי כסף ואלהי זהב". אם הוספת על שנים, הרי הם כאלהי זהב. "אלהי כסף" – למה נאמר? והלא כבר נאמר "אלהי זהב", ומה ת"ל "אלהי כסף", לפי שמצינו כל כלי בית עולמים, שאם אין להם של זהב – הן עושים אותו של כסף, שומע אני אף שנים כרובין כן, ת"ל "אלהי כסף", הא אם שניתם משל זהב – הרי הן כאלהי כסף'.

¹⁴² פירוש רבנו בחיי על התורה, ויקרא יט, לה, מהד' שעוועל, ירושלים תשכ"ז, עמ' תקלד: 'כן ייענש על עשיית מדות השקר והעול, ואע"פ שלא שקל ולא הונה בהן, הרי הוא עובר משעת עשיה, וכמו שדרשו רז"ל בענין עבודה זרה: משעת עשיה קם ליה בארור, שנאמר: "ארור האיש אשר יעשה פסל ומסכה" (בבלי, עבודה זרה נב, א) וכן עוד: משעת עשיה קם ליה בחטא, שנאמר: "ואת חטאתכם אשר עשיתם את העגל" (בבלי, שם).

היה מוכר לחבירו לגין וחצי לגין, רביעיות ושמיניות, וכשהוא בא עמו לחשבון, לא יאמר לו: מלא לי את המדה הזאת, מחול לי את הקורטוב הזה, שאין האמנת המדות תלויה אלא בבריות והמקום ב"ה (= ברוך הוא) הוחל שמו עליהן.¹⁴³

כלומר: המוכר מבקש למדוד את הממכר בכלי מידה שבידו (המכוילים על-פי יחידות הלוג וחלקיו). הקונה מצידו מציע שהמדידה תיעשה בכלי מידה שלו, המכילים מעט יותר ('קורטוב') משמכילים כלי המידה של המוכר. עם זאת, מבקש הקונה שהמוכר ימחל על הפרשי המידה, כדי שלא ישלם תמורתם.¹⁴⁴

לפי התוספתא, מחילה כזו אסורה, משום ש'האמנת המדות תלויה בבריות, והמקום ברוך הוא הוחל שמו עליהן'. מה פירושה של החלת שם המקום, וכיצד היא מסבירה את איסור המחילה?

ר"ש ליברמן¹⁴⁵ מפרש את החלת השם כמשמעה במקומות אחרים. הקב"ה הוא א-לוהי כל הארץ, ובאופן מיוחד הוא א-לוהי ישראל. החלת שמו באופן מיוחד על ישראל, מלמדת על מעלתם וחביבותם לפניו.¹⁴⁶ אף בפרשת מאזניים מייחד המקום את שמו על ישראל: 'מֵאֲזֵנֵי צֶדֶק אֲבִנִי צֶדֶק אֵיפֹת צֶדֶק וְהִין צֶדֶק יְהִי לָכֶם, אֲנִי יְדֹד אֱלֹהֵיכֶם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם' (ויקרא יט, לו). הווה אומר: חביבותם של ישראל לפני המקום, היא המחייבת את המוכר שלא למחול על מידותיו. ביאורו של ליברמן מוקשה בשתיים: ראשית, בטעמו. קשה למצוא, לפי ביאור זה, קשר הגיוני בין הטעם לבין ההלכה. האם המקום מחבב או מחשיב את המוכרים יותר מן הלקוחות, ועל כן הוא מגן עליהם מתניות מחילה פוגעות?! ושוא מדובר ב'מליצה' בעלמא?¹⁴⁷ שנית, ביאורו של ליברמן מוקשה גם בלשונו. החלת השם מתייחסת, בדרך כלל, לישראל. לעומת זאת, בתוספתא שלפנינו היא מוסבת על ה'בריות', ואין שם ישראל נזכר כאן כלל!

¹⁴³ בבא בתרא ה, ח, מהד' ליברמן, עמ' 146.

חילופי נוסח עיקריים: וכשהוא – בכ"י ערפורט; כשהוא; האמנת – כ"י: ע; אמנת; אלא בבריות – ד"ר: 'אלא' חסר; והמקום ב"ה הוחל – כ"י: ע; והחל המקום.

¹⁴⁴ כך פירש ר"ש ליברמן, בביאורו הקצר שם (שורה 31) ובביאורו הארוך בתוכפ"ש, שם, עמ' 390. ראה עוד לעיל בהערה 24.

¹⁴⁵ תוכפ"ש, שם.

¹⁴⁶ מכילתא דרשב"י כ, ב, מהד' אפשטיין-מלמד, עמ' 146: 'ד"א "אנכי ה' אלהיך" ... אלוה אני על כל באי העולם, ושמי יחול עליך. כיוצא בדבר אתה אומר: "שלוש פעמים בשנה יראה כל זכורך את פני האדון ה'" ... "את פני האדון ה' אלקי ישראל" ... אדון אני על כל באי העולם, וחל שמי עליך...'. ראה עוד ספרי דברים, לא, עמ' 53: 'על ישראל החל שמו ביותר'; שם, שיט: 'דבר אחר: "ותשכח אל מחולליך" – אל שהחיל שמו עליך, מה שלא החיל על כל אומה ומלכות...'; מדרש תנאים, דברים ו, ד: 'ה' אלהינו' – למה נאמר, והלא כבר נאמר "ה' אחד", ומה ת"ל: "ה' אלהינו" – עלינו החל שמו ביותר'; בראשית רבה, פרשה יח, מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 167: 'כביכול לא יחול שמו... אלא לישראל בלבד'.

כך גם צריך להתפרש בענייננו: 'אני ה' אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים', בדומה ל'אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים'.

¹⁴⁷ ליברמן, שם: 'זו היא מליצה חביבה בדברי חז"ל'.

פירוש אחר מציע ר"ד פרדו ואחרים בעקבותיו. לפי הצעתם, נושא התוספתא הוא איסור עשייתה והשהייתה של מידה חסרה. שמו של הקב"ה הוחל על המידות (ולא על הבריות). על כן, יש להחמיר בהלכותיהן ולדקדק ביותר בשיעוריהן, והם אינם בני-מחילה.¹⁴⁸ ביאור זה אינו הולם את התוספתא כלל, שהרי אין היא עוסקת במידה חסרה. לחלופין, הרציונל של החלת השם הוא כשתל זר בגוף ההלכה שאליה הוא נסמך. והלא טעמיו של איסור עשיית/השהיית מידה חסרה במקורות תנאיים מקבילים – כרוכים בעול, בצדק ובמשפט, ומעוגנים במקראות גופם, ואף בהלכת התוספתא הסמוכה הטעם הוא איסור מרמה!¹⁴⁹

בעקבות פירושיהם של רד"פ ור"ש ליברמן, ועל רקע הקשיים שבו, אפשר ש'הוחל שמו עליהן' מתפרש כך: שמו של המקום ברוך הוא חל על המידות (ולא על הבריות). החלת השם משמעה שהאלוקות מזוהה עם מעשה המדידה או השקילה.¹⁵⁰ זיהוי זה מחייב את הבריות ליצור מידות אמינות וקבועות, ומונע מהם שימוש במידות משתנות על-פי הסכם או מחילה של אחד הצדדים. אפשר, שהלכת המחילה מבהירה

¹⁴⁸ חסדי דוד, תוספתא, שם, ירושלים תשנ"ד, עמ' תיח: 'שמדה חסרה אפי' להשהותה בביתו בלא מדידה אסור, משום חומרא דמדות, שהמקום הוחל שמו עליהם, דכתיב בהו: אני ה' אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים, ודרשו על מנת כן. נמצא שהמשקר בעדות (צ"ל: במידות) כופר ביציאת מצרים, וז"ש הוחל שמו עליהן'. פירוש זה מתאים לנוסח שבידי רד"פ (ד"ר). בנוסח זה הלכת התוספתא היא המשך ישיר למימרת ר' עקיבא: 'הרי הוא אומר "מאזני צדק וגו'" אדם מוכר לחבירו לגין...!'. וזה פירושה: 'ויהיב טעמא שאין האמנת המידות תלויה בבריות, דאפי' מוחלין עליהם כל שנמצא בידו מדה חסרה, אע"ג דמודד בה אדעתא לשלם או שימחול לו, אפילו הכי איסור עבדי, דמשום הכי קפיד קרא וכתב: מאזני צדק וגו' יהיה לכם, ולא קאמר: תשקלו במאזני צדק'. ראה עוד: ר"ש אביגדור, מנחת ביכורים, שם: 'הוחל שמו – נקרא שמו עליהם, כמו מלך שנותן חותמו על המידה האמיתית, דחותמו של הקב"ה הוא אמת, ולא תהיה עול ח"ו; ר"י (בן מהרש"ם) שבדרן, עטרת יצחק [מנחת יצחק ושיירי המנחה], בבא בתרא שם, ירושלים תשל"ח, עמ' עא.

¹⁴⁹ אכן, ר"א אבלי גומבינר (בעל מגן אברהם לשו"ע) שינה טעמה של התוספתא שלפנינו, והעמידה על אסור מרמה. עיין בפירושו לתוספתא נזיקין, מגן אברהם, בבא בתרא, פרק חמישי, אות א, אמסטרדם תצ"ב, דף לג, ב (בד"ה 'המקום הוחל שמו עליהן!'): 'משמע, לכאורה, דאפילו מוחל לו אסור להותיר או לחסר המדה. ואפשר הטעם דירמה אח"כ אחרים, שיאמרו שמנהג המקום הוא לפחות או להותיר!'

¹⁵⁰ כך הוראתו של הטרמין 'החל/חל שמו על' בכמה מקומות: החלת השם על עצמים – מזהה אותם עימו, ומקנה לעצמים אלו קדושה. ראה הנ"ל בהערה 146, וראה עוד בבלי, סוכה ט, א (ביצה ל, ב): 'כשם שחל שם שמים על החגיגה כך חל שם שמים על הסוכה'; ספרי דברים, שו, עמ' 342: 'ומה אלו שהם מוקדשים לשמים, אמר הקדוש ברוך הוא לא יוחל שמי עליהם עד שיקדשו'. ראה עוד מדרש תנאים לב, יח, עמ' 295: 'חל בך' (דמות האל הנוכחת באדם) – לורברבוים, צלם אלהים, עמ' 283-284.

כיוצא בזה, החלת השם מזהה אדם או תופעה עם ה', ולחילופין, יוצרת יחס ביניהם. ראה, למשל: מדרש תנאים דברים כו, ג, עמ' 172: 'כדאי אתה שיחול שם שמים עליך'; שבת קד, א: 'בי לא חשק, שמי יחול עליו'; בראשית רבה יח, כד מהד' תיאודור אלבק, עמ' 167: 'לא יחול שמו על הגירושין'; תנחומא, תזריע, ט, ירושלים תשל"ל, דף כא, א: 'שאין שמו של הקב"ה חל על הרעה אבל על הטובה חל'.

לבריות, שמידות ומשקלות אינם משפט האדם בלבד – ברצותו מוסיף ברצותו פוחת; המידות והמשקלות שם שמים עליהם, ואין לאדם רשות לנהוג בהם כבשלו.¹⁵¹

4. משפט השמים ומשפט הארץ

הזיקה שבין משפט השמים לבין משפט הארץ תוארה עד כאן מלמעלה למטה, כלומר: דימוי מאזני הצדק שבמשפט השמים – מחלחל אל דיני מידות ומשקלות שבארץ. מסתבר, שזיקה כזו מתקיימת גם בכיוון הפוך – מלמטה למעלה, הווי אומר: מאזני הצדק שבארץ משפיעים על משפט השמים. הא כיצד? בנביאים ובכתובים מצינו כי תנאי לזכות בדין שמים הוא הקפדה על מידות ומשקלות.¹⁵²

מיכה פרק ו, יא-יב:

הַאֲזִקָה בְּמֵאזְנֵי רָשָׁע וּבְכִיסֵי אַבְנֵי מְרֻמָּה. אֲשֶׁר עֲשִׂירֶיהָ מְלֵאוּ חֶמֶס וַיִּשְׁבֶּיהָ
דָּבְרוּ שִׁקְרָה וּלְשׁוֹנָם רָמְיָה בְּפִיהֶם.

אין אדם יכול לזכות בדין שמים כשבביתו מאזני רשע ובכיסו אבני מרמה. חברה תורשע בגזרתו של מקום, אם היא נגועה בחמס, בשקר וברמייה.

משלי פרק כ, ח-יא:

מִלֶּךְ יוֹשֵׁב עַל כִּסֵּי דִין מְזַכֶּה בְּעֵינָיו כָּל רָע. מִי יֹאמֶר זִכְרִי לְבִי טְהֻרָתִי
מִחֲטָאתַי. אֲבֹן וְאֲבָן אֵיפָה וְאֵיפָה תוֹעֵבֶת יְדוּד גַּם שְׁנֵיהֶם.

מלכו של עולם ביושבו למשפט דוחה מנגד עיניו כל רע. לפיכך, המשקר במשקלות ובמידות מתועב הוא מלפניו, ואיך יצדק לפניו בדין.¹⁵³ עיוות משפט השמים, שהיה אמור להיעשות בארץ, גורם לכך שאף משפט השמים גופו יוצא מעוקל. אכן, חכמים הרחיבו עיקרון זה מדינו של יחיד לדינם של ישראל:

אוי לו לדור שמדותיו של שקר. [א"ר בנאה בשם ר' הונא:] אם ראית דור שמדותיו של שקר, סוף שהמלכות באה ומתגרה בו. מה טעם? 'מאזני מרמה תועבת י"י' (משלי יא, א). מה כתי' בתריה? 'בא זדון ויבא קלון' (שם). ר'

¹⁵¹ עיקרון זה עומד ביסוד ההבחנה שבין 'ממונא' לבין 'איסורא': תחום הממון שבין איש לרעהו הוא הסכמי וניתן למחילה, לעומת תחום האיסור שבין אדם למקום שהוא קוגנטי, ולא ניתן למחילה. ראה: מ' אלון, המשפט העברי א, ירושלים תשמ"ח, עמ' 158-171, ובמיוחד 159-163. כיוצא בזה, דברים שבקדושה – לא ניתנים למחילה. ראה, למשל, משנת תרומות ו, א (תשלומי תרומה) ותוספות יבמות ז, א ד"ה אכל תרומה. מידות ומשקלות, אף שקטיגורית הן עניין שב'ממונא' – החלת השם עליהן, הופכת אותן למעין דבר שבקדושה, וכעניין שבין אדם למקום.

¹⁵² גם כאן שותף המקרא בהשקפתו למסורת מצרית עתיקה שמקורה בספר המתים (ימי השושלת הי"ח ואילך). לפי מסורת זו המת מתוודה, בעת שהוא נידון בדין השמים, ומודיע שלא הוסיף על משקל המאזניים ולא רופף את מוט המאזניים. ראה א"מ, א' שטרן, 'מאזנים', כרך ד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 541.

¹⁵³ השווה אלקראן, הנ"ל בהערה 79, פרשת מחסירי המדה והמשקל, פס' א-ו, עמ' 721: 'אוי להם למחסירי המדה והמשקל... האם לא יחשבו כי יוקמו לתחיה ליום גדול: יום יעמדו בני האדם לפני רבון העולמים!'

ברכייא בשם ר' אבא [בר כהנא]: 'האזכה במאזני רשע' (מיכה ו, א). איפשר דור שמדותיו של שקר – זכאי? אלא 'ובכיס אבני מרמה' (שם).¹⁵⁴

5. דיני מידות ומשקלות – ההיבט הדתי: ביטוי נוסף בפרקים שלעיל נעשה נסיון לתאר את ייחודם של דיני מידות ומשקלות. כפי שראינו, בבסיס מערכת דינים זו עומד הערך הכללי של הגינות במסחר, ובוהו שוו דיני מידות ומשקלות לדיני אונאה. נתייחדו דיני מידות ומשקלות בערכים מוספיים המגולמים דווקא בהם: החובה למעשה צדק במשפט, והחובה היתירה לצדק הנובעת מן הדרישה לעשות משפט שמים בארץ. הערכים המוספיים הללו, ובמיוחד האחרון, הם המקנים לדיני מידות ומשקלות אופי דתי. המדייק במידה ובמשקל – מגמת פניו אינה כלפי חברו בלבד.¹⁵⁵ מעיינו מכוונים אף, אולי בעיקר, כלפי המקום. ביטוי מעניין למגמה זו מצוי בהשוואה שבין דין המידות והמשקלות המקראי והחז"לי לבין מקבילו היווני. עדות לחוק היווני שרדה בכתובת יוונית משלהי המאה השנייה לפנה"ס. הכתובת נמצאה באגורה שבאתונה, וזהו נוסחה:

הפקידים המשפטיים שאחריותם המשפטית היא זו, יכינו מידות תקניות התואמות להעתקים שכבר הוכנו למידות לח, מידות יבש ומשקלות; הם יוכלו לחייב את אלו המוכרים טובין באגורה או את בתי המלאכה או את חנויות הקמעונאים או [את חנויות היין]/ להשתמש במידות אלו או במשקלות, למדוד את כל מוצרי הלח באותן [משקלות], ומעתה והלאה לא יורשה לאף פקיד משפטי להכין מידות או משקלות [גדולות] או קטנות מאלו; אם פקיד משפטי יעשה כזאת או ייכשל באילוף [המוכרים] למכור במידות [אלו] – הוא ייקנס... [בה במידה עליהם] להתאים את המידות ואת המשקלות ולפקח עליהן בעתיד, והמועצה... צריכה להשגיח שאף מוכר או קונה לא ישתמש במידה או במשקל שאינם אמיתיים או תקינים, אלא רק בכאלו שהם תקינים.¹⁵⁶

על-פי הכתובת, חובת הדיוק שבמידות ובמשקלות מוטלת, באופן חד וברור, על רשויות המשפט – הפקידים המשפטיים או המועצה. הם הנדרשים להכין את המידות התקניות והם שאמורים לאכוף אותן על הסוחרים. על כן, כשלון באי מילוי דרישות

¹⁵⁴ רות רבה (ובמקבילות), הנ"ל בהערה 6.

¹⁵⁵ השווה ר"י הלוי, הכוזרי, מאמר ג, יא, מהד' י' אבן שמואל, ת"א תשל"ז, עמ' קה-קו: 'אבל התורות המנהגיות (בניגוד ל'תורות האלהיות'), כמו לא תרצח, לא תנאף, לא תגנוב... והזהר במאזני צדק, אבני צדק, ואיפת צדק והין צדק... והדומה לזה'; חידושי הריטב"א ב"ב פח, ב, ד"ה התם אפשר בתשובה. לדבריו, שם, עריות הן עבירה שבין אדם למקום, וכל עבירה כזו ניתנת לתשובה, משא"כ מידות ומשקלות. מכאן, שלדעת ריטב"א מידות ומשקלות היא עבירה שבין אדם לחברו.

¹⁵⁶ הכתובת ביוונית מופיעה אצל H.W. Pleket, *Epigraphica, vol. 1, Texts on the Economic History of the Greek World*, Leiden 1964, pp. 22-27. תרגום הכתובת לאנגלית, ראה: M.M. Austin, *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest*, Cambridge 1994, p. 191, No. 111. G. Finkielsztejn, 'A Standard of Volumes for Liquids from Hellenistic Marisa', *Atiqot XXXVIII*, 1999, p. 59 (תודתי לד"ר ג' פינקלשטיין – רשות העתיקות, על הפניה זאת).

אלו מביא לידי הטלת סנקציות על הפקידים עצמם. הדין המקראי (דברים כה, יג- טז) – שונה בתכלית, ומענו הוא הסוחר עצמו:

לֹא יִהְיֶה לְךָ בְּכִיסְךָ אָבֹן וְאָבֹן גְּדוּלָה וְקִטְנָה: לֹא יִהְיֶה לְךָ בְּבֵיתְךָ אֵיפָה וְאֵיפָה גְּדוּלָה וְקִטְנָה: אָבֹן שְׁלֵמָה וְצֶדֶק יִהְיֶה לְךָ אֵיפָה שְׁלֵמָה וְצֶדֶק יִהְיֶה לְךָ לְמַעַן יֵאָרִיכוּ יָמֶיךָ עַל הָאֲדָמָה אֲשֶׁר יִדְוֶד אֶלְהֵיךָ נָתַן לְךָ: כִּי תוֹעֵבֶת יִדְוֶד אֶלְהֵיךָ כָּל עֲשֵׂה אֱלֹה כָּל עֲשֵׂה עָנָל.

הסוחר מוזהר על כך שלא יקיים בכיסו או בביתו מידות ומשקלות שאינן תקניות. אף מצוות העשה למידות ומשקלות שלמות וצודקות מופנית אל היחיד, כשם ששכרן וגנותן של מידות חסרות מופנים אליו. הווה אומר: האחריות על ביצוע הדין רובצת לפתחם של היחידים. הם החייבים בה ולא רשויות המשפט!¹⁵⁷ על הניגוד שבין הדין היווני לבין הדין המקראי עמד במפורש פילון האלכסנדרוני, בהיותו אמון על שתי מערכות הדינים:

(193) לעניין האנשים העוסקים במשקלות, במאזניים ובמידות – סוחרים, חנוונים, רוכלים וכל האחרים המוכרים מצרכי מזון מוצקים או נוזלים – אמנם הם כפופים לפקחי השוק,¹⁵⁸ אבל אם בני דעת הם, חובתם להיות אדונים לעצמם, ולנהוג בצדק לא מתוך פחד אלא מיוזמתם. הרי בכל מקום מעשה יושר הנעשה מרצון מכובד יותר מן הנעשה מאונס. (194) משום כך הוא פוקד על החנוונים ועל הסוחרים ועל שאר האנשים שבחרו באורח חיים שכזה, להצטייד במאזניים, במשקלות ובמידות של צדק, ולא לנכל שום נכל להזיק ללקוחותיהם, אלא לומר ולעשות הכל בלב נדיב וישר, וישקלו בדעתם כי רווחי מעילה מזיקים עד מאד, ואילו העושר המלווה בצדק לא יאבד.¹⁵⁹

פילון מתאר את הכפיפות הפורמאלית לפקחי השוק. עם זאת, הדרישה המוסרית-הדתית¹⁶⁰ לצדק מחייבת את הסוחרים 'להיות אדונים לעצמם, ולנהוג בצדק לא מתוך פחד אלא מיוזמתם'. לדברי פילון מצינו מקבילה בדרשה אמוראית ארץ-ישראלית:

¹⁵⁷ מן המקרא עולה שכל אדם יכול היה להחזיק בידו 'אבני משקל', ולשקול באמצעותן. יש שהסיקו מכאן, שבתקופת המקרא לא היה מעמד של פקידים או סוחרים בעלי זכות שקילה בלעדית. מאידך, ישנן עדויות ממארי על פקידים האחראים על השקילה. על הפולמוס שבניתוח עדויות אלו ראה: J.K. Bjorkman, 'The Larsa Goldsmith's Hoards – New Interpretations', *JNES* 52/1, 1993, pp. 1-23 (et Hout, 1979).

¹⁵⁸ פקח השוק הוא האגורנומי. ראה הערתו של: F.H. Colson (trans.), *Philo*, vol. VIII, London 1999, p. 437.

¹⁵⁹ פילון האלכסנדרוני, על החוקים לפרטיהם, ד, 193-194, בתוך: הנ"ל, כתבים ג, מהד' ס' דניאל-נטף, ירושלים תש"ס, עמ' 173.

¹⁶⁰ בפסקה 193 קובע פילון את מקורה של דרישת הצדק בתבונה ('אם בני דעת הם') ובמוסר ('מעשה יושר הנעשה מרצון'). בפסקה 194 מודגש המקור הדתי של דרישה זו ('הוא פוקד על החנוונים ועל הסוחרים ועל שאר האנשים שבחרו באורח חיים שכזה').

בטח בי"י ועשה טוב שכן ארץ ורעה אמונה (תהלים לז, ג). ר' חגי בשם ר' יצחק מסריס הדין קרייא: עשה טוב ובטח בי"י. להגרונמוס שיצא לשער את המידות, וראה אותו אחד והתחיל מיטמן מלפניו. אמ' לו: מה לך מיטמן מלפני, שער מדותיך ואל תתירא, הד"ה דכת': עשה טוב ובטח בי"י.¹⁶¹

הדרשה מטיפה להקפדה על שיעוריהן של מידות ומשקלות, שלא מיראת האגורנומוס אלא מאהבת המעשה הטוב. הדרשה גם נסמכת לכתוב שעניינו בטחון בה' והאמונה בו. נראה, שר' יצחק בא ללמדנו, שהקפדה על הדיוק במידות ובמשקלות יסודה מוסרי (עשה טוב) ודתי (בטח בה'),¹⁶² להבדיל מתפיסה שאוכפת את שיעורי המידות כחובה משפטית.¹⁶³

ה. אפילוג: ממיתוס לריטואל

יחסי המיתוס והריטואל נידונו בהרחבה ובפנים שונים.¹⁶⁴ ההנחה של אסכולת 'מיתוס וריטואל' היא שהמיתוס אינו רק סיפור, הוא גם ממשות שאותה חיים. לדעת

¹⁶¹ פסיקתא דרב כהנא, מהד' מנדלבוים, פסקא י (עשר תעשר), ב, עמ' 162-163.
¹⁶² היסוד הדתי שבדיני מידות ומשקלות מובלט גם בדברי ראשונים. ראה רבותינו בעלי התוספות על התורה, סוף פרשת תצא, ירושלים תשכ"ז, דף יז, א. לדבריהם, סמיכות הפרשיות שבדברים כה (פרשת משקלות ופרשת עמלק-זכור) קשורה במבחן יראת השמים שבמידות ובמשקלות: 'ולא ירא אלהים – במשקלות. לכך נסמך לפרשת לא יהיה לך בביתך וגו' לפי שלא קיימו מורא דמשקלות, דכתיב בהו "ויראת מאלהיך", לכך בא עמלק, וזהו שאמר הכתוב: "מאזני מרמה תועבת ה' וגו'" , וכתוב: "בא זדון ויבוא קלון", וגם כאן כתיב: "כי תועבת ה' כל עושה אלה"; פירוש ר' יוסף בכור שור על התורה, דברים כה, יז, מהד' חי"א גד, ירושלים תשמ"ג, עמ' נו: 'ולא ירא אלהים מעושת עול כזה... וכן העושה עול במשקלות אינו ירא אלהים, להכי סמכי זה לזה...'; מגי"מ, גנבה ז, יב: 'שהשוקל במדה חסירה הוא כעובר עבירה בסתר שדוחק רגלי השכינה... שהוא כופר בהשגחה, וסובר שהיא כלה בגלגל הירח ולא בארץ הנקראת, על צד ההשאלה, הדום רגלי השם...! ראה עוד אוצר מדרשים, מהד' אייזנשטיין, מדרש שלשה וארבעה יג, עמ' תקלז: 'בלשלה דברים האדם מתברך: בתפלה בצדקה ובאמונה... באמונה שנאמר אבן שלמה וצדק יהיה לך וגו' למען יאריכו ימיך וגו'.

¹⁶³ לדעת נאה, מידות ומשקלות (הנ"ל בהערה 5), עמ' 393-394, תנאים גילו עמדה אמביוולנטית ביחס למוסד האגורנומוס. מחד גיסא, מוסד זה אינו מוזכר במשנה, ולפי הלכת המשנה חובת הדיוק במידה ובמשקל מסורה לכל יחיד. מאידך גיסא, מדרשי ההלכה מדברים על חובה להעמיד אגורנומוס למידות. ראוי לציין כי בנוסף לשני הדפוסים הקוטביים – השוללים את המוסד לעומת המחייבים אותו, קיים גם דפוס שלישי המקפל בתוכו את שני הצדדים כאחד. ראה, למשל: ספרא קדושים, פרשה ג, ח, דף צא, ב: 'יהיה לך – מנה לך אגרדימים על כן (מדרש ההלכה – העמדה המחייבת). מיכן אמרו: הסיטון מקנה את מידותיו אחת לשלשים יום, בעל הבית אחת לשנים עשר חודש... ויקנה מאזנים על כל משקל משקל' (המשנה – 'מכאן אמרו' – העמדה השוללת). ראה עוד נאה, שם, עמ' 384 והערה 20. העמדה המורכבת של התנאים נובעת, כנראה, מהצורך לתאם בין הדין המקורי (הפונה ליחיד) לבין הנוהג הרווח (פיקוח באמצעות אגורנומוס).

¹⁶⁴ על התזה המרכזית של אסכולת 'מיתוס וריטואל', ראה: S.H. Hooke, 'Myth and Ritual: Past and Present', in: S.H. Hooke, (ed.), *Myth, Ritual and Kingship*, Oxford 1958, pp. 1-21; H.H. Rowley, *Ritual and the Hebrew Prophets*, *ibid.*, pp. 236-243. ראה עוד, לאחרונה: א' גרינולד, 'מיתוס ואמת היסטורית – האם אפשר לנפץ מיתוסים',

מלינובסקי, הכרת המיתוס מספקת לאנשים מניעים להתנהגות דתית ומוסרית.¹⁶⁵ בניסוחו של אליאדה, המיתוס הופך להיות מודל התנהגותי לאדם, שכן האדם חפץ לחקות במעשיו את הא-ל.¹⁶⁶ עם זאת, אנשי 'מיתוס וריטואל' פנו, בדרך כלל, אל הריטואל הדתי,¹⁶⁷ וכמעט שלא עסקו בגלגוליהם של מיתוסים אל המשפט.¹⁶⁸ המהלך המקובל – אינו מפתיע. ההלכה הדתית נושאת מבט לשמים, ובהעיפה עיניה בהם נספגים בתוכה סיפורים וציורים שמימיים-מיתולוגיים. מן הדברים שלעיל, מסתמן מהלך שהוא פחות שגרתית: כיצד נקלט מיתוס בתוך משפט ארצי. דומה, כי מהלך כזה יש בו כדי ללמד על יכולתו הכובשנית של המיתוס; אולם לא פחות מכך, הוא מלמד על רוחב אופקיו ומעוף מבטו של המשפט.

בתוך: המיתוס ביהדות – היסטוריה, הגות, ספרות (מ' אידל וא' גרינולד – עורכים), ירושלים תשס"ד, עמ' 19-17, 27-22, 36-35.

B. Malinowski, 'Myth in Primitive Psychology', in: *Magic, Science and Religion*, New York 1955, p. 101, 108¹⁶⁵

M. Eliade, *Myth and Reality*, London 1963, pp. 4-7¹⁶⁶

ראה, למשל, S.H. Hooke, (ed.), *Myth and Ritual*, Oxford 1933. קובץ זה עוסק במיתוסים שמחלחלים מן הספרות אל הנוהג העממי ואל הפולחן הדתי, בעיקר בדמות חגים ומנהגי-חג, בעמי המזרח הקדום (מצרים, בבל וכנען), ובפרט בישראל.

¹⁶⁸ ג' שלום ומ' אידל חלוקים, עקרונית, על עצם אפשרות המיתולוגיזציה של ההלכה. ראה: מ' אידל, קבלה – היבטים חדשים, ירושלים תשנ"ג, עמ' 172-173. לדעת שלום (אידל, שם), הריטואל, ובדומה לו ההלכה – אינם מיתיים באופן יסודי. לעומתו, גורס אידל, שישנם יסודות מיתיים גם בספרות חז"ל ובהלכה. ראה עוד י' בער, ישראל בעמים, ירושלים תשכ"ט, עמ' 103-102: 'יחד עם ההשתלשלות הדיאלקטית והפוזיטיביסטית הזאת עברה ההלכה תהליך של התפתחות בכיוון למיתוס' (הדברים אמורים ביחס להליך של יצירת ההלכה).

נספח א (לה"ש 36, 38): תוצאותיה של סטייה במדידה שאין בה כדי אונאה

בין הראשונים נטושה מחלוקת בפירוש הלכת רבא. המחלוקת מתמקדת בתוצאת עיסקה שאירעה בה סטייה במידה או במשקל, בשיעור שהוא פחות מכדי אונאה (פחות משתות).

(א) בטלות העיסקה

סיעה אחת של ראשונים¹⁶⁹ גורסת שסטייה כזו גוררת את **בטלות** העיסקה.¹⁷⁰ לפי גישה זו, טעות שבמידה ושבמניין ושבמשקל – אינה טעות שבכדאיות העיסקה אלא טעות שבעובדה.¹⁷¹ טעות שבכדאיות עיסקה היא יחסית ומניחה, בהכרח, מרחב טעות סביר (עד כדי אונאה, דהיינו, שתות). לעומת זאת, טעות מדידה או שקילה היא, בכל שיעור שהוא, טעות עובדתית. עיסקה המבוססת על טעות כזו היא 'מקח טעות', ודינה להיבטל.¹⁷²

לאסכולת הבטלות הצדקות פרשניות, הן מבחינת הלשון והן מבחינת ההקשר:

(1) לשונית – תוצאת הסטייה לפי רבא היא 'חוזר'. בהקשרם של דיני אונאה 'חוזר', משמעו, ביטול העיסקה (בניגוד לטרמין 'מחזיר אונאה', שמניח עיסקה תקפה הטעונה תיקון).¹⁷³

(2) הקשר – הלכת רבא מובאת, בכמה מקומות, תוך דיון בביטול המקח בעקבות אונאה.¹⁷⁴

¹⁶⁹ הרשב"א גורס כי זו דעת 'רוב המפרשים'. ראה רשב"א, בבא בתרא ז, א, ד"ה אפילו. ¹⁷⁰ זוהי, כנראה, ההלכה המקובלת בחוקי חמורבי, 94. ראה ANET, p. 169: 'כי ילוה סוחר תבואה או כסף בריבית, ובהלוותו [אותו] בריבית יוציא את הכסף במשקל קטן או את התבואה במידה קטנה, אולם בקבלו [אותו] בחזרה יקבל את הכסף במשקל [גדול] [ואת] התבואה במידה גדולה – [סוחר זה יאבד] את כל אשר הלווה'.

¹⁷¹ שאילתות דרב אחאי גאון, שאילתא קלט (מהד' מירסקי, ירושלים תשל"ז), שאילתא קנז, עמ' קו-קז): 'אבל במדה אפילו פחות משתות ואפילו בקרקע בטל מקח כדרכא... מאי טעמא לאו אונאה הוא, מיטעא הוא דטעא במניניא; רש"י, קידושין מב, ב, ד"ה חוזר: 'שאיין זה כשאר אונאות דקי"ל... פחות משתות מחיל אינש, דהתם אין כל אדם יכול לצמצם הדמים, אבל טועה במדה טעות הוא, ואדעתא דהכי לא עביד'; יד רמה, קידושין שם, ד"ה במשחחא: 'דלא מחיל איניש אלא בשטעו בעילוי המקח, שאין אדם יכול לצמצם הדמים, אבל במדה שהיא מדה ידועה ומשקל ידוע ומנין ידוע, אפי' בכל שהוא טעות הוא, ואדעתא דהכי לא עבד...!'

¹⁷² יד רמה, בבא בתרא ז, א, אות קמה: 'דכל מדה ומדה, כי כויל לה מוכר אדעתא דקטנה ואשתכח גדולה – מדידה בטעות היא, ובמאי קני?!!'

¹⁷³ ריטב"א, קידושין מב, ב, ד"ה ובמקרקעי: 'פלי חוזר לגמרי ויבטל המקח, ואין אומרים: קנה ומחזיר אונאה. והכי משמע לישנא דחוזר'.

¹⁷⁴ ריטב"א, בבא בתרא ז, א, ד"ה והאמר רבא: 'דחוזר... היינו כפשוטו, שהמקח בטל, ולא חוזר דמים, דהא בשמעתין על ביטול מקח (ב"מ נו, ב) מייתי לה; ריטב"א, קידושין, שם: 'ויש ראייה גם כן מדאמרין פרק המוכר פירות (ב"ב ז, א): 'אין מוסיפין על המדות יותר משתות. מאי טעמא? אי משום דלא ליהוי בטול מקח [א]פלי פחות משתות, דהא אמר רבא כל דבר שבמדה ושבמשקל ושבמנין...', דאלמא הא דרבא ביטול מקח היא'.

(ב) קיום העיסקה והחזרת ההפרשים

אסכולה אחרת של ראשונים, ובראשה ר"י מיגש,¹⁷⁵ דוחה על הסף אפשרות שסטייה שפחותה משתות תגרור בטלות העיסקה כולה. לשיטתם, העיסקה מתקיימת וטעונה תיקון. כלומר: הצד שנהנה מטעות המדידה צריך להחזיר את ההפרשים שבידו, בגין הטעות, לצד שנפגע. גם גישה זו מניחה שקיים הבדל יסודי בין טעות במחיר (אונאה) לבין טעות במידה, במשקל או במניין:

וטעמא דהא מילתא, דכי אמרינן יתר על שתות בטל מקח, הני מילי היכא דיאגליא מילתא דאיכא טעות בדמים, דהוה טעותא בעיקר זביני והוה ליה מקח טעות. אבל היכא דליכא טעות בדמים, כיון דעיקר זביני לית בהו טעותא, אלא לבתר דגמרי להו זביני קא טעי במדה, ליכא הכא ביטול מקח, אלא שקיל לההיא טעותא ואזיל...

אבל במדה, כיון דלאו בעיקר זביני הוא דטעה, דהא מדה ידועה זביני מיניה, כי יהיב ליה בפחות או יתר ודאי טעותא היא ולא מחילה, דהוה ליה כמאן דאית ליה גבי חבריה כור חטין, דכי יהיב ליה כור פחות כל שהוא... אית ליה למשקל ההוא עוכלא דאשתייר ליה גביה או דאיתר ליה גביה; והוא הדין נמי דטעה במשקל ובמנין, דליכא טעותא בעיקר זביני, אלא לבתר דגמרי להו זביני קא טעי במשקל ובמנין, ליכא הכא לא מחילה ולא ביטול מקח, אלא שקיל טעותיה ואזיל,¹⁷⁶ דהוה ליה כמאן דאית ליה גבי חבריה מנה וטעה ויהיב ליה מנה טפי דינר או בציר דינר, דאית ליה מן דינא למשקל מיניה ההוא דינר דטעה ביה גביה...¹⁷⁷

תרגום: וטעמו של דבר זה, שבאומרנו 'יתר על שתות בטל מקח', אלו הדברים [אמורים] כאשר מתגלה הדבר שיש טעות בדמים, שהיא טעות בעיקר המכר, והריהו מקח טעות. אבל כשאין טעות בדמים, כיון שעיקר המכר אין בו טעות, [אלא] לאחר שסיימו את מכרם הם טועים במידה – אין כאן ביטול מקח אלא לוקח את אותה טעות והולך...

אבל במידה, כיון שלא בעיקר המכר הוא טועה, שהרי מידה ידועה קנה ממנו, כשנותן לו בפחות או יתר – טעות היא ולא מחילה, והריהו כמי שיש לו אצל חברו כור חיטים, שאם נתן לו כור פחות כל שהוא... יש לו ליטול את אותה

¹⁷⁵ ראה ספר הנר, בבא בתרא ז, א (ומכאן, בשינויים קלים, בחידושי הר"י מיגש, בבא בתרא שם, ד"ה כל דבר, מהד' רמ"ש שפירא, ירושלים תשמ"ה). בעקבות ר"י מיגש, ראה רמב"ם מכירה טו, א-ב: 'המוכר לחבירו במדה במשקל או במניין וטעה בכל שהוא חוזר לעולם, שאין הוניה אלא בדמים, אבל בחשבון חוזר... נקנה המקח ומחזיר את הטעות'; חידושי ר' ישמעאל בן חכמון, בבא בתרא שם, ד"ה אמ' שמואל; יד רמה, בבא בתרא, קמו; רשב"א, קידושין מב, ב, ד"ה כל דבר.

¹⁷⁶ ב"ב ז, א רשב"א ד"ה אפילו: 'כל שבמדה ובמשקל ובמנין לא שייך בה אונאה כלל, אלא הרי הוא כאלו נתן לו מקצת ומשלים השאר והלכך אין הפרש בדברים אלו בין יתר מכדי אונאה לפחות מכדי אונאה, אלא לעולם המקח קיים ומחזירין זה לזה הפחת והיתרון'.

¹⁷⁷ השווה מאירי, בית הבחירה, מהד' סופר, ניו יורק תשט"ז, עמ' 417: 'אין זה אלא כפורע לחברו מנה, שהוא חייב לו ממה שלקח ממנו, ונמצא חסר דינר או חסר חצי מנה, שיש לו להשלימו...!'

עוכלא (יחידת נפח קטנה)¹⁷⁸ שנשאר לו אצלו או שהותיר לו אצלו; והוא הדין גם כשטעה במשקל ובמניין, שאין טעות בעיקר המכר, אלא לאחר שסיימו להם את מכרם טעו במשקל ובמניין, אין כאן לא מחילה ולא ביטול מקח, אלא לוקח טעותו והולך, שהריהו לו כמי שיש לו אצל חברו מנה, וטעה ונתן לו מנה פחות דינר או דינר יתר, שיש לו מן הדין ליטול ממנו אותו דינר, שטעה בו אצלו...

טעות במחיר היא טעות מנטלית יסודית, היורדת לשורש העיסקה. למעשה, המחיר 'האמיתי' אינו ידוע לצד הנפגע, וטעות כזו עולה לכדי חסרון בגמירת דעת. שונה היא טעות במידה. כאן – צדדי העיסקה ופרטיה ידועים לכל, אלא שהעיסקה לא בוצעה כשורה.¹⁷⁹ במקרה של מידה חסרה, המוכר סיפק לקונה רק חלק מן הממכר,¹⁸⁰ ועל כן הוא מחוייב לבצע בהמשך את אותו חלק חסר של העיסקה.¹⁸¹

גם לאסכולה זו הצדקות פרשניות מגוונות:

(1) לשונית – לו היתה העיסקה בטלה המונח המתאים לתיאור כזה הוא 'בטל' (ולא 'חוזר').¹⁸²

(2) היקש להלכות מקבילות – לפי דין המשנה (בבא בתרא ז, ב) טעות במדידה במכירת קרקע – אינה מביאה לביטול העיסקה כי אם לקיומה, תוך החזרת הפרשים: 'פיחת כל שהוא – ינכה, הותיר כל שהוא – יחזיר'.¹⁸³ הדעת נותנת, שאם זהו הדין שבקרקעות – זה הוא גם הדין שבכל ממכר.¹⁸⁴

¹⁷⁸ בבא בתרא ז, א: 'ועוכלא אחד מתמשה ברובע הקב' (רש"י, שם: אחד מה' בלוג), דהיינו, 140 סמ"ק בקירוב.

¹⁷⁹ כך בר"י מיגש המובא ברשב"א, קידושין, שם: 'היכא דליכא טעותא בדמים ומדה ידועה זבין ליה, אי בתר דגמרי וזבני אשתכח דטעו במדה או במנין או במשקל...!'. ראה עוד יד רמה, בבא בתרא שם, קמו (בסופו): 'דאילו אונאת דמים כיון דלא איתידע ביה טעותא... איכא למימר דמעיקרא סביר וקביל בשוה בשוה הוא, אבל גבי דבר שבמדה ושבמשקל ושבמנין דטעה, דברירא מילתא דהיא טעותא, דהא אשתכח חסר או יתר, אפי' פחות משתות נמי לא היא מחילה...!'.
¹⁸⁰ אפשר, שלדעת ר"י מיגש, רואים את הממכר כמורכב מיחידות רבות, שחלקן נמסר, וחלקן בטעות לא נמסר. ראה ר"א ארלנגר, ברכת אברהם – בבא בתרא, ירושלים תשמ"ז, עמ' קצז. לדעתו, מחלוקת הראשונים תלויה בשאלה אם רואים את הממכר כמקשה אחת או כמורכב מיחידות רבות. אסכולת הבטלות גורסת כאפשרות הראשונה. על כן, לטעמה, טעות במידה היא מהותית, והיא גורמת לבטלות המקח. לעומת זאת, ר"י מיגש גורס כאפשרות השנייה. לפיכך, טעות במידה היא כמותית וניתנת להשלמה ולתיקון.

¹⁸¹ לפי רציונל זה, גם טעות שבמידה שיש בה כדי אונאה לא תביא לבטלות העיסקה. אכן כך גורס ר"י מיגש, אבי אסכולה זו: 'דכל טעות שבמדה ושבמשקל ושבמנין אין דנין בה דין אונאה שבדמים... וכשם שחוזר בפחות ואינה מחילה, כך חוזר ביתר על שתות ואין שם ביטול מקח'. הקושי שבדבריו הוא ניסוחה של הלכת רבא. לכאורה, לפי דבריו היה על רבא לנסח את הלכתו בטעות שיש בה כדי אונאה, ואעפ"כ אין העיסקה בטלה.

¹⁸² רשב"א, ב"ב, שם: 'דא"כ "בטל" הוה ליה למימר'.

¹⁸³ ירושלמי, ב"ב ז, ג דף טו, ג: 'ומהו מחזיר לו מעות, ואם רצה מחזיר לו קרקע'. אסכולת הבטלות מעמידה הלכה זו בנסיבות שבהן הממכר איננו יחידת קרקע מוגדרת (בית כור), אלא יחידת קרקע שתימדה, ורק ערכה הוא שהוסכם בין הצדדים (בית כור בכך וכך). ראה ריטב"א, קידושין, הנ"ל בהערה 174.

¹⁸⁴ ריטב"א ב"ב, שם.

(ג) קיום העיסקה מותנה במידת הסטייה או הטעות

סיעה שלישית של ראשונים מציעה דרך ביניים, בין השתיים הקודמות. לפי דרך זו קיום העיסקה מותנה במידת הסטייה, סובייקטיבית או אובייקטיבית: מידת הסטייה הסובייקטיבית, משמע, מידת ההקפדה של הצד שנפגע. לפי הצעה זו, ככל שציפיות של צד מממכר ברורות ומוגדרות יותר (בעיקר מבחינת טיב וכמות) – סטייה מהן תיחשב לטעות יסודית יותר. מידת סטייה כזו – הנפגע מקפיד עליה, ועל כן העיסקה בטלה. מדברי הראשונים עולים שני מבחנים שעל פיהם תיקבע מידת סטייה כזאת: מבחן אחד בוחן את רמת הציפיות, על-פי סוג הממכר או טיבו. מבחן זה מניח, שישנם סוגי ממכר שסטיית כמות או מידה לגביהם היא משמעותית, ולהיפך. לדוגמה: סטייה במידה של בגד, אף שאינה חמורה, היא טעות יסודית. לעומת זאת, סטייה במידה של שדה, שאינה חמורה – היא טעות הניתנת לתיקון.¹⁸⁵ מבחן אחר בוחן את מידת ההקפדה לפי עיתוי המדידה. אם המדידה מתבצעת בטרם סוכמה העיסקה, אות היא להקפדתם של הצדדים על המידה המדוייקת, ולהיפך. כשהעיסקה סוכמה ורק אחרי כן נערכה המדידה, סימן מובהק הוא לגמישות של הצדדים ולנכונותם למחול בענייני כמויות, מידות ושיעורים.¹⁸⁶

כאמור, יש המתנים את העיסקה במידת סטייה אובייקטיבית. לדבריהם, במצבים ובנסיבות מסויימים – סטייה ניתנת לתיקון. ברם, ייתכן שסטייה אינה בת תיקון מסיבות שונות. פעמים שמידת הסטייה כה חמורה עד שאינה ניתנת לתיקון, ופעמים שסוג הממכר אינו מאפשר תיקון. כך למשל, כשנמכר בית ששטחו פחות מזה שסוכם עליו – המקח בטל, והחסר אינו בר-השלמה. לעומת זאת, כשנמכרת חלקת שדה, שהיא חלק מגוש שדות נרחב, ומידת השדה שנמסרה אינה כפי שסוכם – העיסקה תתקיים ותתוקן; '[ד] כיון שאפשר לו להשלים – המקח קיים'.¹⁸⁷

¹⁸⁵ שיטה לא נודע למי, קידושין שם, ד"ה במשחתא. הבחנה זו מובאת על ידו כדי ליישב סתירה, לכאורה, בין שתי הלכות שבמשנה: האחת (ב"ב, שם) קובעת, שטעות במידת קרקע ניתנת לתיקון. הלכה אחרת גורסת (משנה, מעילה ו, ד), שטעות במידת בגד קוטעת את קשר השליחות שבין שולח ושלוח (לעניין מעילה), לפי שיכול השולח לטעון: חלוק גדול הייתי מבקש ואתה הבאת לי חלוק קטן ורע (עיין כתובות צט, א). והשווה רשב"ם, בבא בתרא קג, ב ד"ה פחת כל שהוא, המבחין בין קרקע לבין מיטלטלין (מימרת רבא, שטעות גוררת את ביטול המקח אמורה במיטלטלין, 'אבל בקרקע לא שייך בהו חזרה, דקים להו לרבנן דניחא ליה ללוקח לקנות מה שימצא לפי המדה, הן חסר והן יתר' (ההבחנה האחרונה מוקשית. ראה שיטמ"ק שם, המוכיח שבמקבילות – קידושין מב, ב; ב"מ נו, ב; מנחות סט, א – מפורש, שדברי רבא חלים גם במקרקעין!).

¹⁸⁶ רבנו חננאל, מובא בריטב"א, בבא בתרא קג, ב, ד"ה מתני': 'דכל שמדדו תחילה ואח"כ לקח ונמצא טעות, בהא אמר רבא שחוזר ובטל מקח לגמרי... אבל כשהסכימו קודם שימדדו – ליכא קפידא כולי האי, ויגבה דמים...!'

¹⁸⁷ רמב"ן, קידושין שם, ד"ה מתני'; יד רמה, שם. רמב"ן רואה בשיטתו המשך לשיטת ר"י מיגש. לפי הבנתו, עיקרה של הבחנת ר"י מיגש – בין אונאה לעיוות מידה – אינו היחס שבין טעות לבין אי ביצוע (כפי שהצענו לעיל). עיקרה הוא היחס שבין טעות הניתנת לתיקון (השלמת המידה החסרה) לבין טעות שאינה ניתנת לתיקון (טעות בדמים).

נספח ב (לה"ש 45): חובת הדיוק במשקלות – משפט משווה

1. מזרח קדום
נחלקו המלומדים באשר למידת הדיוק שהיתה מקובלת בשקילה שבמזרח הקדום.¹⁸⁸ לדעת ב' קיש, במזרח הקדום היה מקובל לדייק במשקלות. על כן, אנו מוצאים משקלות עדינות ביותר במצרים בימי הממלכה המאוחרת.¹⁸⁹ לשיטתם של מלומדים אחרים, וביניהם: סקינר, פטרוסו ופאואל, בימי קדם לא נשמר הדיוק בשקילה, וגבולות סטיית התקן המקובלים נעו בין 3 ל- 5 אחוזים.¹⁹⁰ מלומדים אלו מבססים את דעתם על הימצאו של מגוון משקלות בגדלים שונים עבור אותה שיטת משקל. לעומתם, יש המניחים שמשקלות שונים מייצגים שיטות משקל שונות, אלא שריבוי שיטות מחייב אי-דיוק נורמטיבי.¹⁹¹

2. משפט ישראלי

על-פי המשפט הישראלי הנוהג כיום, נדרשת חובת דיוק בסיסית, אולם יש תחום טעות תקני ולגיטימי. תקניות הטעות תלויה בגודל נומינלי ולא בשיעור יחסי. על כן, שיעור הטעות המותר במשקלות גדולות יותר – נמוך יחסית לשיעור הטעות המותר במשקלות קטנות. ראה תקנות המשקלות והמדדות תשכ"ג – 1963, ק"ת תשכ"ג, 1044 [בהתאם לצו המשקלות והמידות (שימוש במכשירים לצרכי-מסחר) תשכ"ג – 1963, ק"ת תשכ"ג, 1062]: סע' 27 (א) קובע תחומי טעות מותרים במידות קיבול. תחומי הטעות נעים בין 1/4% במידות גדולות מאוד (50 ליטר) לבין 5% במידות קטנות מאוד (10 מ"ל). סע' 55 (א) קובע תחומי טעות מותרים ב'משקלות רגילות' (המשמשות, בד"כ, לצורכי מסחר). תחומי הטעות נעים בין 1/5% במשקלות גדולות מאוד (50 ק"ג) לבין 1.5% במשקלות קטנות מאוד (1 גר').¹⁹²

¹⁸⁸ על ההיבט הנורמטיבי, עפ"י חוקי חמורבי, ראה בהערה 74 ו-170.
¹⁸⁹ קיש, הנ"ל בהערה 2, בעמ' 8. זו גם דעתו העקרונית של קלטר, להלן. לעומת זאת, באירופה של ימי הביניים (ובסקנדינביה של המאה השש עשרה! – קיש, עמ' 10) לא היה מקובל להקפיד על דיוק במשקלות. גרמו לכך ריבוי שיטות המדידה והשקילה, מורכבות ואי-יעילותן. רק בימי המהפכה המדעית נעשו השיטות פשוטות ויעילות יותר, ולפיכך גם מדויקות יותר. ראה: R.E. Zupko, *Revolution in Measurement: Western European Weights and Measures Since the Age of Science*, Philadelphia 1990, p. 24.

¹⁹⁰ ראה קלטר, עבודת ד"ר, הנ"ל בהערה 81, עמ' 270; הנ"ל, אבני מפתח, 70-71.
¹⁹¹ במחקר הארכיאולוגי של המזרח הקדום נטושה מחלוקת חריפה בין שיטת 'המטרולוגיה המשווה' (Vergleichende Metrologie) לבין שיטת 'ריבוי התקנים'. הראשונה גורסת, שבזמן קדום כלשהו היתה מערכת מטרולוגית אחת שממנה נתפצלו לאחר מכן כל המערכות האחרות. שיטה זו פועלת במגמה של צמצום והאחדה של מערכות מטרולוגיות, אף שהן שונות ביסודן. שיטת 'ריבוי התקנים' פועלת במגמה הפוכה. היא נוטה לזהות בתוך מערכת מטרולוגית אחת כמה תקנים עצמאיים ושונים. על שתי השיטות והביקורת עליהן, ראה: R. Kletter, *Economic keystones – The Weight System of the Kingdom of Judah*, Sheffield 1998, pp. 17-18, 21-22, 30-32. מסתבר, שהמציאות ממוצעת בין השיטות, ומכאן שהמערכת המטרולוגית הקדומה היא פלורליסטית ומגוונת.
¹⁹² (א) ב'משקלות דיוק' תחומי הטעות המותרים מצומצמים יותר. (ב) בסע' 94-96 נקבעו תחומי הטעות המותרים במכונות שקילה.

נספח ג' (לה"ש 103): של מטה כעין של מעלה

כמה מוסדות הלכתיים מעוצבים על-פי התפיסה שמעשה האדם בארץ – כמעשה האלקות בשמים.¹⁹³ כתמונת השמים ממעל – כך המוסד ההלכתי שבארץ.

(1) תבנית בית המקדש – תבנית בית המקדש של מטה היא כעין תבנית של מעלה. כך על-פי 'השקפת המזרח הקדומה, שכל הדברים שבארץ יש להם סמל, או מה שמתאים יותר, תמונתם הראשונה בשמים... התמונות הראשונות הבאות מרוח ה' והיו קודם לעולם ואחריו, הן ממשיות ריאליות'.¹⁹⁴

(2) מיתות בית-דין – מיתות שבבית-דין של מטה מעוצבות אף הן בתבנית המתת בית-דין של מעלה.¹⁹⁵ כך בהשראת הרעיון ש'דמות' האדם שלמטה היא כדוגמת 'דמות' האדם שלמעלה.¹⁹⁶

(3) מלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיעא – סדרי הממלכתיות שבארץ מעוצבים על-פי סדרים שבממלכת השמים.¹⁹⁷ לפיכך, נקבע מניינם של שופטי הסנהדרין שבעים, כמספר שרי שבעים אומות שהם ממשלתו של מקום;¹⁹⁸ במלכות הרקיע שלושה, חמישה ושבעה רואי פני המלך (וכנגדם מניין הקרואים לתורה). בדומה, נקבע מניין פמליה של מטה במלכי ישראל ובמלכי מדי ופרס;¹⁹⁹ מלך המשיח הוא עשירי לצדיקים ושביעי לאחיו, כשם שספירת מלכות היא עשירית לספירות (כשנמנות מכתר) ושביעית להן (כשנמנות מחסד).²⁰⁰

¹⁹³ תפיסה זו מנוסחת בזהר, שמות, דף כ, א כך: 'ועשה העולם הזה כנגד העולם של מעלה, וכל מה שיש למעלה כדוגמתו למטה'.

¹⁹⁴ א' אפטוביצר, 'בית המקדש של מעלה על פי האגדה', תרביץ ב, תרצ"א, עמ' 148-150; שם, עמ' 276-277, עפ"י אריך בישוף.

¹⁹⁵ ראה לורברבוים, צלם אלהים: שריפה ('שריפת נשמה וגוף קיים') – עמ' 186-193; חנק – עמ' 204-212; סקילה – עמ' 247-248.

¹⁹⁶ לורברבוים, שם, עמ' 360-370.

¹⁹⁷ בבלי, ברכות נח, א (ובכיוון הפוך: זהר, מקץ, דף קצז, א).

¹⁹⁸ רמב"ן, במדבר יא, טז (אספה לי שבעים איש מזקני ישראל): 'כבר הזכירו רבותינו, כי שבעים אומות הן שבעים לשון, ויש לכל אחת ואחת מזל ברקיע ושר למעלה... ובפרקי רבי אליעזר (פרק כד): "אמר הקב"ה לשבעים מלאכים הסובבים כסא כבודו בואו ונבלבל לשונם"... וצוה המספר הזה בשופטי ישראל, כי המספר הזה יכלול כל הדעות בהיותו כולל כל הכחות, ולא יפלא מהם כל דבר. וכן במתן תורה ושבעים מזקני ישראל (שמות כד א), כי ראוי במספר השלם הזה שישרה עליהם כבוד השכינה כאשר היא במחנה העליון, כי ישראל צבאות השם בארץ, כמו שנעשה ארון וכפורת ומשכן בדמות המשמשין במרום ונעשו הדגלים בדמיון המרכבה אשר ראה יחזקאל להשרות שכינה עליהם בארץ כאשר היא שכינה בשמים... וקבלו רבותינו (סנהדרין ב א), כי כל סנהדרי גדולה היושבת בבית השם במקום אשר יבחר לשכנו שם כן יהיה מנינם שבעים...'

¹⁹⁹ חידושי הריטב"א, מגילה כג, א, ד"ה וחד אמר שלשה: 'פירש ר"ת דז' רואי פני המלך... וחמשה מרואי פני המלך... גבי מלכי ישראל, דאי הכתובים במלכי מדי ופרס כדפרש"י ז"ל מה ענין לתקן חכמים סדר קריאת התורה כנגד עניינו של אותו רשע, אבל בירושלמי נראה כפי' של רש"י ז"ל... והנכון, דלאו כנגד מנויים אלו תקנום, אלא כנגד אותם שכנגדם במרום, דמלכותא דרקיעא כעין מלכותא דארעא, וזה האמת'.

²⁰⁰ זוהר חדש א, וישב, ניו יורק תשמ"א; ד"צ מונקטש תרע"א, דף נ, א: 'ואי תימא אמאי אתי משיחא מיהודה, מיוסף מבעי ליה! אלא דתרויהו ייתון, ובגין דקב"ה לא מקפח שכר כל בריה, יהב

נספח ד (לה"ש 131): 'כאילו עובד עבודה זרה'

היקש בין עבירה או מעשה פסול לבין עבודה זרה – שגור בלשון חכמים. פעמים שהיקש כזה מבוסס בעיקר על המקראות, ופעמים שיסודו בזיקה עניינית.

א. היקש המבוסס על המקראות

(1) סמיכות פרשיות – כאשר מתקיימת סמיכות פרשיות בין פרשייה כלשהי לפרשיית עבודה זרה, חכמים דורשים סמוכין ומשווים ביניהם:

ואמר רב ששת משום רבי אלעזר בן עזריה: כל המבזה את המועדות – כאילו עובד עבודה זרה, שנאמר: 'אלהי מסכה לא תעשה לך' (שמות לד), וכתוב בתריה (שם): 'את חג המצות תשמר'.²⁰¹ שכל ההולך לדין אצל אומות העולם כאלו עובד ע"ז, שכך הוא אומר: שפטים וש'וטרים] תתן לך, וכת' [וב] אחריו: לא תטה משפט צדק צדק תר' [דוף], לא תטע לך אש' [רה].²⁰² אמ' ר' יוחנן: למה נסמכה פרשת חלה לפרשת עבודה זרה? לומר לך, שכל המקיים מצות חלה כילו (!) ביטל עבודה זרה, וכל המבטל מצות חלה כאילו עובד עבודה זרה.²⁰³

(2) זהות כינויים – מעשה פסול או עבירה, שהכתוב מכנה אותם בכינוי שכמותו מצינו בעבודה זרה – חכמים ישליכו את זהות הכינויים על דמיון המעשים.

אמ' ר' יהושע בן קרח: מניין שכל המעלים עיניו מן הצדקה כאילו עובד ע"ז? שנ': 'רק השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל לאמר', ולהלן הוא או': 'יצאו אנשים בני בליעל'. מה 'בליעל' האמור להלן – ע"ז, אף בליעל האמור כאן – ע"ז.²⁰⁴

מלכותא לדוד, בגין דהוה עשיראה (לצדיקים) [לצדיק] ושביעאה דאחים והכי הוא מלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיעא'.

²⁰¹ בבלי, פסחים קיח, א; מכות כג, א. ראה עוד ביחס לסמיכות זאת ירושלמי, חגיגה ג, א, דף עח, ד: 'מימר': 'אלהי מסכה לא תעשה לך', מה כתיב בתריה? "את חג המצות תשמור", אמרין: כל מי שספיקה בידו לעבר את השנה ואינו מעברו כאילו עובד עבודה זרה'.

²⁰² מדרש תנאים טז, יח, עמ' 96.

²⁰³ ויקרא רבה, מהד' מרגליות, פרשה טו, ו, עמ' שלב-שלג. ראה עוד: מדרש אגדה, בוכר, שמות כב, כ, עמ' קנח: ' "וגר לא תונה". ומפני מה נסמך פרשת הגר לע"ז? ללמדך, שכל המאנה לגר כאלו עובד ע"ז, שאם יאמר לו כמה בשר חזיר בבטנך, כמה נשיקות יש לך בע"ז, והגר (שאור) [שסורו] שלו רע, ושמע יחזור לע"ז שלו ונמצא אתה הגורם, וכאלו אתה עבדת ע"ז, לפיכך נסמכה פרשת הגר לע"ז; פסיקתא רבתי, איש שלום, פיסקא כא, דף קז, ב: 'נאמרו חמשה [הדברות האחרונים כנגד חמשה] הדברות הראשונים... "לא תנאף" – "לא יהיה לך": אמר הקדוש ברוך הוא: אם נאפת מעלה אני עליך כאילו אתה עובד עבודה זרה'.

²⁰⁴ תוספתא פאה, מהד' ליברמן, ד, כ, עמ' 61. בדומה, ראה בבלי, ברכות לא, ב: 'אל תתן את אמתך לפני בת בליעל' – אמר רבי אלעזר: מכאן, לשכור שמתפלל כאלו עובד עבודה זרה. כתיב הכא (שמואל א, א): "לפני בת בליעל", וכתוב התם (דברים יג): "יצאו אנשים בני בליעל מקרבך", מה להלן – עבודה זרה, אף כאן – עבודה זרה'.

ואמר רבי אלעזר: כל המחליף בדיבורו – כאילו עובד עבודה זרה, כתיב הכא (בראשית כ"ז): 'והייתי בעיניו כמתעתע', וכתיב התם (ירמיהו י'): 'הבל המה מעשה תעתעים'.²⁰⁵

א"ר יוחנן משום ר"ש בן יוחי: כל אדם שיש בו גסות הרוח – כאילו עובד עבודת כוכבים. כתיב הכא (משלי טז): 'תועבת ה' כל גבה לב', וכתיב התם (דברים ז'): 'ולא תביא תועבה אל ביתך'.²⁰⁶

ב. היקש המבוסס על זיקה עניינית

(1) יש פעולות שיש בהן סממני עבודה זרה, בין משום שעובדיה נוהגים כך (או בדומה לכך), ובין משום שהן עלולות להביא בעתיד לידי עבודה זרה של ממש. באשר לראשונות:

והאמר רבי אלעזר: כל המשייר פתיתים על שלחנו – כאילו עובד עבודה זרה, שנאמר: הערכים לגד שלחן והממלאים למני ממסך (ישעיהו סה)...²⁰⁷ ומה קסם, שהוא הולך ושואל לקסום על דבריו של הקב"ה... כאילו עובד עבודה זרה, שהוא נבטח בדברי הקסום ואינו מתפלל...²⁰⁸

ולאחרונות:

המשבר את כליו והקורע את בגדיו כאילו עובד עבודה זרה, שהיום אומר לו יצרו: שבר את כליך וקרע כסותך, ולמחר הוא אומר לו: לך ועבוד ע"ז, והוא שומע לו.²⁰⁹ ללמדך שכל המאנה לגר כאלו עובד ע"ז, שאם יאמר לו כמה בשר חזיר בבטנך, כמה נשיקות יש לך בע"ז, והגר [שסורו] שלו רע, ושמע יחזור לע"ז שלו ונמצא אתה הגורם, וכאלו אתה עבדת ע"ז.²¹⁰

²⁰⁵ בבלי, סנהדרין צב, א. בדומה ראה תנחומא, בובר, תולדות, יח, דף סט, ב: 'שכל המשחך באביו כאילו עובד ע"ז, שנאמר: "והייתי בעיניו כמתעתע", ואין מתעתע אלא ע"ז, שנאמר (ירמיהו י טו): "הבל המה מעשה תעתעים".'

²⁰⁶ בבלי, סוטה ד, ב.

²⁰⁷ סנהדרין צב, א.

²⁰⁸ דברים רבה, ליברמן, עמ' 46.

²⁰⁹ אבות דרבי נתן נוסחא ב, ד. והשווה ירושלמי, נדרים ט, א, דף מא, ב. לפי הירושלמי, שם, כניעה ליצר יש בה משום עבודה זרה בהווה: 'אמר רבי ינאי כל השומע ליצרו כאילו עובד עבודה זרה. מאי טעמא? "לא יהיה בך אל זר ולא תשתחוה לאל נכר" – זר שבקרובך אל תמליכהו עליך'.

²¹⁰ מדרש אגדה, בובר, מובא לעיל בהערה 203 וסביבה. לעיל, הובא מדרש זה במסגרת היקשים המבוססים על מקראות. ברם, המדרש מוסיף על המקרא ומבאר את הרציונל שבאיסור הונאת גר, ומצד הרציונל זהו היקש המבוסס על זיקה עניינית.

(2) חכמים מצאו פגם בקשרים שונים עם נכרים, והכריזו עליהם כקשרים הנגועים סממנים של עבודה זרה.²¹¹ כך ראו ביציאה לחוץ לארץ מעשה פסול השקול לעבודה זרה.²¹² כיוצא בזה, הבא על הנכרית²¹³ וההולך להתדיין בפני דין של גוים.²¹⁴

²¹¹ כך, בהשאלה, גם כלפי קיום יחסי קירבה עם רשעים. ראה תוספתא, עבודה זרה, מהד' צוקרמאנדל, ו (ז), טז, עמ' 469: 'כל המכבד את הרשע הרי הוא כאילו עובד עבודה זרה'.
²¹² תוספתא, שם ד, ה, עמ' 466: 'וכן הוא אומ': 'כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת י"י לאמר ל' ע' אלהים אחרים". וכי תעלה על דעתך שדוד עובד עבודה זרה היה?! אלא דרש דוד ואמ': כל המניח את הארץ בשעת שלום ויוצא לחוצה לארץ כאילו עובד עבודה זרה, שנ': "ונטעתים בארץ הזאת באמת בכל לבי ובכל נפשי". כל זמן שהן עליה – כאילו נטועין הן לפני באמת בכל לבי ובכל נפשי, הא אינן עליה – כאילו אינן נטועין הן לפני באמת, לא בכל לבי לא בכל נפשי'.
²¹³ בבלי, סנהדרין פב, א: 'אמר רבי חייא בר אבויה: כל הבא על הנכרית כאילו מתחתן בעבודה זרה, דכתיב: "ובעל בת אל נכר". וכי בת יש לו לאל נכר? אלא: זה הבא על הנכרית'.
²¹⁴ מדרש תנאים, הובא לעיל בהערה 202 וסביבה.